

NOZIM QOSIMOV

O'ZBEK XALOQ
LAPARLARI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MADANIYAT VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT MILLIY RAQS VA XOREOGRAFIYA
OLIV MAKTABI
"SAN'AT NAZARIYASI VA TARIXI" KAFEDRASI

82.3(50'z)

Q-11

NOZIM QOSIMOV

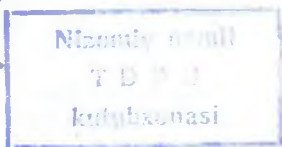

O'ZBEK XALQ LAPARLARI

(janr spetsifikasi va badiiyati)

uzn

928903

TOSHKENT 2019
«NAVRO'Z» NASHIRYOTI

KBK 81.12(O'zb)

M 20

UO'K: 524.12.14

Nozim QOSIMOV. O'zbek xalq laparlari (janr spetsifikasi va badiiyati)
monografiya – Toshkent, «Navro'z» nashriyoti. 2019 y. 148 bet.

Mazkur monografiyaning ilmiy ahamiyati shundaki, u o'zbek xalq lirikasi janrlarining tarixi, tuzilishi va tarixiy rivoji mobaynida yuz beruvchi jarayonlarni o'rganishda, yirik umumlashtiruvchi nazariy tadqiqotlar olib borishda muhim manba sifatida xizmat qiladi. Shuningdek, folklor musiqa ijrochiligi janrining mustaqil yo'nalishlaridan bo'lgan o'zbek xalq laparlarining janr xususiyatlari, mavzu doirasi va ijro shakllari va ularning badiiyati bilan bog'liq masalalarni o'z ichiga oladi.

Monografiyadan oliy ta'lim muassasalari, kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar va o'rta ta'lim maktablari uchun o'quv adabiyotlarini yaratishda, majmualar tuzishda, talabalarga ma'ruzalar o'qish va amaliy mashg'ulotlarda foydalanish mumkin. Shuningdek, soha mutaxassislari, xalq ijodiyoti bilan shug'ullanuvchilar va keng kitobxonlar ommasi uchun ham tavsiya etiladi.

Mazkur kitobning chop etilishida ko'rsatgan beg'araz yordami uchun Toshkent davlat milliy raqs va xoreografiya oliy maktabi rektori Shuhrat Mahmudovich Toxtasimovga minnatdorchilik bildiramiz.

Ushbu monografiya Toshkent davlat milliy raqs va xoreografiya oliy maktabining ilmiy kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

Mas'ul muharrir: **Matluba Murodova** - TDMRXOM "San'at nazariyasi va tarixi" kafedrasi mudiri, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent;

Muharrir: **Ravshan Jomonov** - TDMRXOM professori, filologiya fanlari nomzodi;

Taqrizchilar: **Mirmuhsin G'ofurov** - Toshkent davlat milliy raqs va xoreografiya oliy maktabi O'quv va ilmiy ishlar bo'yicha prorektori, dotsent;

Shomirza Turdimov - O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti Folklor bo'limi yetakchi ilmiy xodimi, filologiya fanlari doktori;

Soyibnazar Davlatov - O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi.

ISBN 978-9943-564-15-2

© N.K. Qosimov, 2019 y.

© «Navro'z» nashriyoti, 2019 y.

KIRISH

Janrning tarixiy taraqqiyot qonuniyatlarini o'rganish, davrlar o'tishi bilan har bir janr tabiatida yuz beradigan ham badiiy, ham tarkibiy, ham funksional o'zgarishlarni ilmiy nuqtayi nazardan tahlil etish va muayyan nazariy xulosalarga kelish, ulardan folklor amaliyotida foydalanish o'zbek folklorshunosligining hamisha diqqat markazida bo'lib kelgan. Shu bois o'zbek xalq laparlarining janr xususiyatlarini, ularning mavzu doirasi va ijro shakllarini, badiiyluk tabiatini tadqiq etish, janr tabiatida yuz bergan o'zgarishlarning ijtimoiy, estetik sabablarini aniqlash dolzarb masala hisoblanadi.

Mazkur mavzuning dolzarbliligi, ayniqsa, xalqimiz mustaqillikka erishgach, milliy-ma'naviy qadriyatlarimizga bo'lgan e'tiborning kuchayishi oqibatida yana bir karra kuchaydi. Chunki uzoq o'tmishimizda yuzaga kelib, nikoh to'ylarimizning muayyan uzvida ijro etilib kelingan eng ommaviy lirik janrning hozirgi ahvoli, uning tarixiy taqdiri kabi masalalar xalq ijodiga qiziquvchilarni loqayd qoldira olmaydi.

Xalq laparlari ota-bobolarimizning hayotga, insoniy va oliyjanoblik kabi umuminsoniy mavzularga bo'lgan munosabatni o'ziga xos shakllarda tarannum etadi. Shunday ekan, ana shu abadiy mavzular mazkur janrning hozirgi holatida

qanday inkishof etilayotganligini aniqlab berishi bilan ahamiyatlidir.

Laparlar o'zlarining tarixiy taraqqiyoti mobaynida turli xildagi ijro shakllarini kashf etdi. Shu jarayonda mazkur janr bilan professional san'at ijrochiligi o'rtasida ma'lum bir aloqalar vujudga keldi. Shunday ekan monografiya mavzuining dolzarbligi xalq lirikasi janrlaridan biri - lapar va professional san'at ijrochiligi o'rtasida yuzaga kelgan o'zaro ikki tomonlama ta'sirning darajasi hamda mohiyatini belgilab berishi bilan ham belgilanadi.

Xalq laparlari badiiy tuzilishi, tasvir va ifoda vositalari, obrazlar tizimi hamda obrazlilik, eng muhimi, ularning o'ta barqaror tabiati bilan alohida ajralib turadi. Ana shu barqarorlik asoslarining, sabablarini yoritib berishi jihatidan ham mavzuimiz dolzarblik kasb etadi.

Monografiyaning asosiy maqsadi o'zbek xalq laparlarining o'ziga xos xususiyatlarini, vujudga kelishi, hozirgi holatini, badiiylik darajasini o'rganishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun biz oldimizga quyidagi vazifalarni qo'ydik:

- lapar janrining vujudga kelishida boshqa janrlar bilan, xususan, turkiy xalqlarda qadimdan mavjud bo'lgan aytish janri bilan aloqadorligini aniqlash;

- xalq laparlarining mavzu qamrovi hamda ijro shakllarini, ushbu shakllarning tarixan o'zgaruvchanlik tabiatini ko'rsatish;

- laparlarning ijro o'rni, ijrochilar tarkibi va ijro tarzini yoritish;

- laparlarning obrazliligi, undagi vosita hamda usullarning tarixan barqaror va beqarorlik darajasini aniqlash;

- xalq laparlarining obrazlar tizimi va janrning tarixiy taqdirini belgilashda har bir obrazning tutgan o'rni, ahamiyatini yoritish.

Ma'lumki, o'zbek xalq laparlarini ilmiy jihatdan o'rganish XX asrning 20-yillarida boshlandi va turli darajada hozirga qadar davom etmoqda. Mazkur janr bo'yicha qilingan barcha ishlarni quyidagicha guruhlariga bo'lib tavsiflash mumkin.

Birinchi guruh - janrning ijro o'rni, ijrochilar tarkibi va ijro yo'sini haqida ma'lumot beruvchi ishlar. Bu guruhga Elbek, A.Fitrat, M.Alaviya va B.Sarimsoqovlarning maqola va tadqiqotlarini kiritish mumkin.

Ikkinchi guruh - laparlarning namunalarini to'plash va nashr etishga oid ishlar. Bu guruhga H.Zarif, H.Razzoqov, M.Alaviya, J.Qobulniyozov, O.Sobirov va S.Ro'zimboyevlarning ishlari mansub.

Uchinchi guruh - xalq laparlarining musiqiy tabiati va ularning mahalliy o'zgachaliklarini aniqlashga oid ishlar hisoblanadi.

O'zbek xalq laparlari janri bo'yicha folklorshunos ligimizda amalga oshirilgan ishlar yuqoridagilardan iborat bo'lib, ularda janrning spetsifikasi va badiiy xususiyatlarini yoritish tadqiqotchilarning nazaridan chetda qolgan. Qolaversa, folklorshunoslikning o'sha paytlardagi imkoniyatlari ham barcha janrlarning o'ziga xos xususiyatlari, tarixiy taraqqiyot qonuniyatlari va poetikasi kabi masalalarni atroflicha tadqiq etishga qodir emasdi.

Yuqorida bildirilgan mulohazalardan kelib chiqib, mazkur tadqiqotimizda nomlari zikr etilgan olimlar tomonidan lapar janri haqida bildirilgan barcha mulohazalarni baham ko'ramiz va ularning nazarlaridan chetda qolgan masalalarni yoritishga harakat qilamiz. Bular quyidagilarda ko'zga tashlanadi: 1) laparlarga xos janrlik alomatlari ilk bor to'laroq yoritildi; 2) xalq laparlarining mavzu qamrovi aniqlandi; 3) laparlarda variantlashuv hodisasi, ayrim laparlarning mahalliy variantlari qiyosiy tahlil etildi; 4) xalq laparlarining ijtimoiy hayot talabi bilan ommaviy ijrodagi va professional san'atkorlar repertuariga o'tgan shakllari belgilandi; 5) xalq laparlarining obrazlar tizimi, obrazlilik, obrazlilikni vujudga keltiruvchi vosita hamda usullar, laparlarning tarkibi, kompozitsiyasi, vazn tuzilishi, qofiya tarkibi va qofiyalanish tartibi tahlil etildi.

BIRINCHI BOB

XALQ LAPARLARINING JANR XUSUSIYATLARI

O'zbek xalq lirikasining janrlar tarkibi rang-barang bo'lib, ularning har biri voqelikni aks ettirish tarzi, usul va vositalari, obrazlar va badiiyligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bois ham o'zbek xalq lirikasi ko'plab olimlar tomonidan tadqiq etilib kelinayotganligiga qaramay hamon yangi-yangi ilmiy kuzatishlarni talab etadi. M.Alaviya, J.Qobulniyozov, K.Ochilov, O.Sobirov, S.Ro'zimboyev, B.Sarimsoqov, A.Musoqulov, Sh.Turdimov va boshqa tadqiqotchilar xalq lirik qo'shiqlari, mehnat va marosim qo'shiqlari ularning badiiyligi, obrazlar tizimi hamda ramziylik tabiati haqida diqqatga sazovor kitob, maqolalar e'lon qilishgan, dissertatsiyalar yozishgan.¹ Shunga qaramay, o'zbek xalq lirikasining shunday janrlari borki, garchi qo'shiqlarga

¹ Алавия М. Ўзбек халқ кўшиқлари.-Т.:1959; Яна ўша: Ўзбек халқ маросим кўшиқлари.-Т.:1974; Қобулнийёзов Ж. Ўзбек совет фольклорининг ривожланиш йўллари.-Т.:1969; Собиров О. Ўзбек совет фольклори очерки.-Т.:1971; Ачилов К. Узбекские народные трудовые песни. АКД.-Т.:1974; Рузимбоев С. Хоразм воҳаси ўзбек халқ кўшиқларининг гоҳий-бадий хусусиятлари. Номзодлик диссертацияси.-Т.:1971; Саримсоков Б. Ўзбек маросим фольклори.-Т.:1986; Яна ўша: Меҳнат кўшиқлари. Лирик кўшиқлар. //Ўзбек фольклори очерклари. Уч жилдик.1-жилд.-Т.:1988. 223-254 бетлар; Яна ўша: Маросим фольклори. Кўпиклар // Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди.-Т.:1990.116-186; Мусақулов А. Ўзбек халқ лирикаси.-Т.:1995; Турдимов Ш. Ўзбек халқ лирик кўшиқларида поэтик рамзлар. Номзодлик диссертацияси.-Т.:1987; Хоразм кўшиқлари. Нашрга тайёрловчи Ж.Қобулнийёзов.-Т.:1965; Гулёр. Фарғона кўпиклари. Нашрга тайёрловчи Х.Раззоков.-Т.:1967; Оқ олма, кизил олма. Нашрга тайёрловчи М.Алавия.-Т.:1972; Совет даври кўшиқлари. Нашрга тайёрловчи М.Алавия, С.Рузимбоев.-Т.:1984; Остонаси тиллодан. Нашрга тайёрловчилар: М.Мирзаева, А.Мусақулов.-Т.:1994 ва х.к.

bag'ishlangan barcha ishlarda ular haqida yo'l-yo'lakay fikr yuritilsa-da, biroq hozirga qadar bu janrlar maxsus tadqiqot obyekti bo'lgan emas. Mana shunday janrlardan biri lapar bo'lib, mazkur janr haqida XX asrning 20-yillaridan buyon ayrim mulohazalar bildirilib kelinayotgan bo'lsa ham, ammo janrning o'ziga xos xususiyatlari to'la yoritilmagan.

Adabiyotshunos va yozuvchi Elbek o'zining "Laparlar" nomli maqolasida janrning uch muhim xususiyatini ko'rsatib, undan ayrim namunalar keltiradi.¹ Elbek laparlarning ijro etilish o'rni, ijrochilar tarkibi va ijro tarzi haqida ilk bor fikr bildiradi. Uning ko'rsatishcha, laparlar qiz uzatish to'ylarida, ya'ni "qizlar bazmi" da, yigit va qizlar o'rtasida, aytishuv tarzida ijro etilgan. A.Fitratning lapar haqida bildirgan mulohazalari ham Elbekning fikrlaridan farq qilmaydi.²

Lapar janri haqida taniqli folklorshunos M.Alaviya alohida fikr yuritgan.³ U janrning nikoh to'ylarida, "qizlar bazmi" da yigit va qizlar o'rtasida dialog tarzida ijro etilishini ko'rsatadi. Bunday janr xususiyatlaridan tashqari M.Alaviya laparlarga xos yana bir muhim xususiyatni ko'rsatadi. Bu esa laparlarning voqebandligidan iborat.

Professor B.Sarimsoqov ham o'zining lapar haqidagi ishlarida janrning, asosan, yuqorida ko'rsatib o'tilgan xususiyatlari - ijro o'rni, ijrochilar tarkibi, ijro tarzi kabilar haqida to'xtalib o'tadi.⁴

Yuqoridagi qisqacha ilmiy satrdan ma'lum bo'ladiki, lapar janri, uning paydo bo'lishi, janrning o'ziga xos xususiyatlari,

¹ Лапарлар // "Билим ўчоғи" журнали, 1922, № 1-сон, 96-98 бетлар.

² Фитрат А. Адабиёт қондалари. -Т.: -1995. 89-90 бетлар.

³ Алавиа М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. -Т.: -1974. 194-203 бетлар.

⁴ Сармисоқов Б. Лапар. // Ўзбек фольклори очерклари. Уч жилдлик. 1-жилд. -Т.: -1988. 197-199 бетлар; Яна ўша: Лапарлар. // Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. -Т.: -1990, 134-135 бетлар.

obrazlar tizimi, poetikasi va hozirgi holati maxsus tekshirishni talab etadigan dolzarb mavzulardan hisoblanadi.

Laparlarga xos janriy xususiyatlar xususida fikr yuritishdan oldin mazkur janrga yaqin turuvchi boshqa janrlar Markaziy Osiyo xalqlarida ham bormi yoki ushbu janr faqat o'zbek folklorigagina xosmi, degan masala ustida qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Nazariy jihatdan asrlar mobaynida yonma-yon yoki aralash holda yashab kelgan qardosh yoxud qardosh bo'lmagan xalqlar urf-odatlarida, marosim va bayramlarida, shuningdek, og'zaki ijodida o'xshash etnografik jihatlar, bir xil vazifa o'tovchi va bir xil badiiy xususiyatga ega bo'lgan janrlar mavjud bo'lishi qonuniy bir holdir. Mana shu jihatdan qaralsa, Markaziy Osiyo hududida ko'p asrlardan buyon yonma-yon, hattoki aralash yashagan qozoq, qirg'iz, turkman, o'zbek, qoraqalpoq, tojik xalqlari urf-odatlari, marosimlari va og'zaki ijodida juda ko'p o'xshashliklar, ayni bir xil vazifa o'tovchi va bir xil badiiy xususiyatga ega bo'lgan janrlar mavjudligini ko'ramiz. Bu narsa mazkur xalqlarning o'zaro ta'sir oqibatida vujudga kelganligi hech kimga sir emas.

Mavzuimiz obyekti bo'lmish lapar janri, boshqa xalqlarda o'zgacha nom bilan yuritilib kelinayotgan ushbu janrning o'zgacha milliy shakllari Markaziy Osiyo xalqlarining barchasida ham uchraydi. Bu narsa turli tadqiqotchilar tomonidan e'tirof etilgan haqiqatdir.

Taniqli qozoq adibi va olimi M.Avezov salt-dastur aytislari (marosim aytishuvlari) haqida fikr yuritar ekan, u nazarda tutgan va tahlil etgan poetik janr ijrochilar tarkibi, ijro

tarzi, asar mazmuni va badiiy tuzilish jihatidan o'zbek laparlarining aynan o'zidan iborat.¹

Shunday fikr qoraqalpoq folklorshunoslarining ilmiy izlanishlarida ham ko'p marta e'tirof etilgan.² Qoraqalpoq adabiyotida ayty's janrini professional shoirlar ijodidagi shakllarini tadqiq etgan K.Allambergenov mazkur janrning tarixiy asoslari marosim folkloriga aloqador ekanligini alohida ta'kidlaydi³. Darhaqiqat, aytishuv janrining tarixiy ildizlari juda qadimiy davrlarga borib taqalishi, hattoki, ushbu janr o'tmishda majoziy obrazlar o'rtasidagi muloqot shakllarida ham ijro etilganligini to'g'ri qayd etadi.⁴

Lapar janriga mos keluvchi marosim aytishuvlari hattoki til nuqtayi nazaridan butunlay boshqa lisoniy oilaga mansub tojik marosim folklorida ham mavjudligini va bu janr ularda "badeha" deb yuritilishini akademik R.Amonov ham alohida tadqiq etgan. U yozadi: "Badeha, odatan az tarafi du kas dar ma'rakahoi xursandy: tuyu ziyofat, ya'ne dar huzuri tomoshobinon ... ijro meshavad".⁵

Tarjimasi: "Badiha, odatda, ikki kishi tomonidan xursandchilik ma'rakalarida: to'y va ziyofatlarda, ya'ni tomoshabinlar huzurida ijro etiladi".

Uning haqli qayd etishicha, badihalarni ijro etuvchilar ikki jinsga mansub bo'lganlar, ya'ni yigit va qizlardan iborat. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan shu narsa ma'lum bo'ladi, Markaziy Osiyoda yashovchi xalqlar og'zaki ijodida

¹ Аuezов М. Мысли разных лет. Алма-Ата.-1959 с. 318-370; Яна уша: Айтыс олендер.// «Айтыс» китобида. 2-жилд. Алматы.-1965. 10-21 бетлар.

² Даукараев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы. -Т.: -1959, с. 38-39; Айымбетов К. Каракалпак фольклори.-Нокис.-1977. 118-316 бет.

³ Алламбергенев К. Каракалпак эдебиятында айтыс.-Нокис.-1989. 17-41 бетлар.

⁴ Кошгари Махмуд Девону луғотити турк. 3-жилд.-Т.: -1970. 193-бет.

⁵ Амонов Р. Лирикаи халки тоҷик.-Душанбе.-1968. сах.340-351.

o'zbek folkloridagi lapar janriga mos keluvchi maxsus janr mavjud va bu janr ayrim turkiy xalqlarda "aytis" deb yuritilsa, ayrimlarida "badiha" deb ataladi.

O'zbek folklorshunosligida hozirga qadar "lapar" atamasining etimologiyasi (kelib chiqishi) haqida biror fikr uchramaydi. Shu bois ushbu atama anglatgan ma'no shu kungacha qorong'u bo'lib kelmoqda. Biz ham mazkur atamaning aniq etimologiyasini topish da'vosidan yiroqmiz. Lekin mutaxassislar o'rtasida ushbu masalaning yechimi masalasida fikr qo'zg'ash ma'nosida biz lapar atamasini tojik tilidagi "labbar", ya'ni biror gapga javob qaytarish ma'nosidagi so'zdan vujudga kelgan degan fikrni olg'a suramiz. Bunga quyidagicha asoslarimiz bor:

1) Turkiy tillarda tojik tilidagi lab so'ziga "burdan" fe'lining hozirgi zamon o'zagini qo'shish orqali javob qaytarish ma'nosini ifodalovchi "labbar" so'zi yasalgan. Biroq so'z o'rtasida ikkita jarangli "b" o'zaro reduksiyaga uchrab, ular o'rniida yagona "p" tovushi qo'llanila boshlagan. Natijada "labbar" so'zi "lapar" shakliga kelib qolgan.

2) Bir xil vaziyatda, bir xil tarkibdagi ijrochilar tomonidan aytiladigan, bir xil badiiy shaklga ega va bir xil estetik vazifa o'taydigan ayni bir janr ayrim turkiy xalqlarda "aytis" deb yuritilgani holda o'zbeklarda u lapar deb nomlanishi ham mazkur atamaning tarixi folklorimizda u qadar uzoq tarixga ega emasligidan dalolat beradi. Bunga sabab shundaki, o'zbeklar tojiklar bilan doimiy aloqada yashab keladilar. Natijada, o'zbek tilida bevosita tojiklar bilan aloqada yashamagan qoraqalpoq, qozoq tillariga qaraganda tojikcha so'zlar ko'proq o'tib o'zlashgan. Lapar atamasining vujudga kelishi ham mana shu tarixiy aloqalar oqibati bo'lsa ajab emas. Xullas, "lapar"

atamasining etimologiyasi o'zbek folklorshunosligida o'zining yechimini kutib yotgan masalalardan biri bo'lib qoladi.

Lapar janrining vujudga kelish masalasida ham folklorshunosligimizda turlicha qarashlar mavjud. Masalan, taniqli folklorshunos M.Alaviya "O'lan, lapar, yor-yor qadimda bir bo'lgan. Keyingi vaqtlarda turli to'y marosimlari, har joydagi kishilarning yashash sharoitlari bilan bog'liq ravishda ular orasidagi tafovutlar kuchaygan. Ularning har biri to'y marosimining ma'lum bosqichi bilan bog'lanib qolgan va mustaqil qo'shiq turiga aylangan!" deb yozadi. Professor B.Sarimsoqov esa lapar va o'lan janrlarining tarixan aloqadorligini e'tirof etgan holda har ikki janrning yor-yor janri bilan aloqadorligiga qo'shilmaydi.²

Marhum professor H.Razzoqov o'lan, yor-yor, lapar kabi to'y marosim qo'shiqlari haqida to'xtalib, mazkur qo'shiqlarning har biri mustaqil janr ekanligini qayd etib quyidagicha yozadi: "Laparlar xalq qo'shiqlarining bu turi bo'lib asosan yigit-qiz o'rtasida ijro qilinadi. Bu jihatdan laparlar o'lanlarga o'xshab ketsalar-da, tematika, g'oyaviy mazmuni, vazni va yengil musiqiyligi, o'zidagi yumor-satira elementlarining o'tkirligi bilan ulardan farq qiladilar".³

Yuqoridagi fikrlarga tayangan holda biz yor-yor, o'lan va laparlar tarixan mustaqil janrlar sifatida yuzaga kelgan degan xulosaga keldik. Bunday fikrga kelish uchun biz quyidagicha asoslarga egamiz.

¹ Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари.-Т.:1974.184-бет.

² Саримсоқов Б. Ўлан жанри //Ўзбек фольклори очерклари. Уч жиддик, 1-жид.- Т.:1988. 195-бет.

³ Раззоков Хошимжон. Ўзбек халқ қўшиқлари. //Тулёр. Фарғона халқ қўшиқлари.-Т.- 1967. 246-бет.

Birinchidan, o‘lan ham, lapar ham, yor-yor ham to‘y marosimining turlicha uzvlarida ijro etilib, o‘zlariga xos vazifani ado etadi. Masalan, yor-yorlar qiz uzatar kechasi ijro etilsa, lapar va o‘lanlar “qizlar bazmi” da ijro etilgan.

Ikkinchidan, o‘lanlar asosan o‘tmishda ko‘chmanchilik tarzini kechirgan chorvador o‘zbeklar o‘rtasida ijro etilsa, laparlar o‘troq o‘zbeklar o‘rtasida aytilgan. Eng qizig‘i shundaki, o‘lan ijro etilgan joylarda lapar aytilmaydi va yoki aksincha.

Uchinchidan, har uchala janr ham bir-biridan farqlanuvchi o‘zlariga xos ijro usuli, ijrochilari va badiiylilik xususiyatlariga ega. Mantiqan yondoshilsa, tarixan bir bo‘lgan janr keyinchalik turli ijrochilar tarkibiga ega bo‘lgan, turlicha mavzu va poetik xususiyatlar kasb etgan mustaqil janrlarga ajralib keta olmaydi. Bundan tashqari, bu janrlarning ijro etilish o‘rni va vaziyatlari ham keskin farqlanadi. Demak, o‘lan, lapar va yor-yorlar o‘zbek to‘y marosimining mustaqil janrlari hisoblanadi.

Ma‘lumki, badiiy so‘z san‘atida janrlarni tasnif etishning o‘ziga xos tamoyillari mavjud. Ular so‘z san‘atining og‘zaki va yozma shakllariga qarab farqlanadilar. Masalan, yozma adabiyotda janrlar hayotiy qamrov hamda poetik tizimning umumiyligi jihatidan farqlansalar, folklorda janrlar hayotiy qamrov, poetik tizim yaxlitligi, maishiy yo‘nalganlik, ijro o‘rni va shakli hamda musiqa bilan aloqadorlik kabi to‘rt talab asosida farqlanadi.¹ Binobarin, lapar janriga xos xususiyatlarni belgilaganda biz ham folklorshunoslikda umumiy e‘tirof etilgan ana shu to‘rt tamoyil asosida fikr yuritishga harakat qilamiz.

¹ Пропп В.Я. Принципы классификации фольклорных жанров. // Пропп В.Я. Фольклор и действительность. -М.: -1976. С.34-45.

O'zbek xalq laparlariga xos xususiyatlardan biri va eng asosiysi sifatida mazkur janrning tarixan to'y marosimlari tarkibida ijro etilishini nazarda tutmoq lozim. Chunki janrning marosim bilan genetik aloqadorligi uning og'zaki ijod an'anasida juda ham qadimiy ekanligdan dalolat beradi. Demak, laparning asosan nikoh to'ylarining muayyan bir uzvida - qizlar bazmida ijro etilishi janrning tarixan mustaqil janr sifatida vujudga kelib, mustaqil taraqqiy etib kelayotganligini anglatadi. Qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz folkloridagi aytis janrining tarixan marosim folklori, aniqrog'i, to'y marosimi bilan bog'liqligi va asosan so'z musobaqasi shaklida kechishi, tojik folkloridagi badiha janrining ham ijro o'rni va bajaradigan vazifasi nuqtayi nazaridan lapar bilan bir xilligi lapar janrining tarixiy asoslari Markaziy Osiyo xalqlari marosim folklorida birgina janrning turli nomlarda keng tarqalganligini ko'rsatadi. Bu xildagi to'y marosim folklori nafaqat Markaziy Osiyo xalqlari og'zaki ijodida, balki Kavkaz xalqlari to'y marosimlarida ham uchrashini ko'plab tadqiqotchilar qayd etadilar.¹

Demak, yuqoridagi fikr-mulohazalardan shu narsa ma'lum bo'ladiki, o'zbek to'y marosimlariga mansub lapar janri bilan ham g'oyaviy, ham badiiy jihatdan bir xil vazifa ado etuvchi janr Markaziy Osiyo va Shimoliy Kavkaz xalqlarida ham qadimdan mavjud bo'lgan.

Janrning qadimiy oilaviy-maishiy marosim bilan aloqadorligi va turli xalqlarda turlicha nom bilan yuritilishidan qat'i nazar, marosim tarkibida bir xil vazifa o'tashi o'zbek xalq

¹ Халилов Х.М. Народы Дагестана. //Семейнообрядовая поэзия народов Северного Кавказа. Сборник статей.-Махачкала.-1985. с.45-47; Халихаева Т.А. Остеины //Юкоридаги тўплам.-132-133 бетлар.

laparlarining tarixan faqat marosimga qiziqarlilik va shodlik, musiqiylik va jonlilik bag'ishlabgina qolmay, balki o'ziga xos magik-ritual vazifa o'tayotganligidan dalolat beradi.

Darhaqiqat, janrning ijro o'rni nikoh to'yidan bir kun oldin, hozirgi "qizlar bazmi" deb ataluvchi uzvida she'riy aytishuv tarzida ijro etilishi va ijrochilarning ikki jinsga mansub bo'lishi kuyov hamda kelin tomon o'rtasidagi ritual tortishuv vazifasini o'taganligidan dalolat beradi.

Xalq laparlari matnidagi savol-javob xarakteridagi aytishuvlar, bu jarayonda so'zga chechanlik va hozirjavoblik qilish, marosim etikasiga rioya qilish kabi talablarni ado etish mazkur janrning tarixan to'y marosim tarkibida magik-ritual komponent tarzida vujudga kelganligini tasdiqlaydi.

Taniqli rus folklorshunosi V.Ya.Propp folllkor janrlarini tasnif etishda tanlangan asarning xossasini belgilash, bu xossaning barqarorligiga e'tibor berish, xossaning turlicha talqin qilishga asos bermaydigan yorqinligini nazarda tutish lozimligini ta'kidlaydi¹. Mana shu nuqtai nazardan qaralsa, lapar janriga xos eng qadimiy va eng yorqin janr xususiyatlaridan biri sifatida uning nikoh to'ylari bilan bog'liqlikda vujudga kelib, bevosita shu bog'liqlikda yashab kelayotganligini ko'rsatish mumkin.

Uzoq davrlar o'tishi, ijtimoiy - iqtisodiy va siyosiy tuzumlarning o'zgarishi marosim folklori tabiatida ham o'z izini qoldirishi tabiiy. Bu haqida professor B.Sarimsoqov quyidagilarni yozganda to'la haqli: "Marosim folklori tushunchasi tarixan o'zgarib boruvchi tushuncha bo'lib, davrlar o'tishi natijasida uning janrlar sostavi o'zgarib-goh boyib, goh

¹ Пропп В.Я. Кўрсатилган манба, 34-45 бетлар.

kamayib turadi".¹ Biz bu fikrga to'la qo'shilgan holda shuni qo'shimcha qilib o'tishni lozim topamizki, davrlar o'tishi nafaqat marosim folklori janrlar tizimida, balki undagi ayrim janrlar tabiatida ham o'zgarishlar yasaydi. Ayrim janrlar mazmunida, ijro o'rni va tarzida muayyan kengayishlar vujudga keltirsa, ayrimlarida esa torayish, chegaralanish yuzaga keltiradi. Lapar janriga shu jihatidan qaralsa, keyinchalik uning ijro o'rni faqat nikoh to'ylari bilan chegaralanib qolmay, balki katta sayllar, bayram tantanalari yoxud o'tirishlarga qadar kengaydi. Ijrochilar nuqtayi nazaridan qaralsa, laparlar oddiy xalq vakillaridan tashqari professional san'atkorlar repertuariga ham o'tdi. Ijro tarzi jihatidan lapar ikki, uch yoki yakka bir ijrochi tomonidan ham aytiladigan bo'ldi. Ijro tarzi jihatidan u professional san'atkorlar tomonidan musiqa asboblari jo'rligida o'ynab ijro etiladigan bo'ldi.²

Xullas, lapar janri va uning ijro etilishi o'rni qay darajada kengaymasin, uning tarixan ilk vujudga kelish o'rni to'y marosimlar hisoblanadi. Shuning uchun janrning eng barqaror ijro o'rni sifatida to'y marosimi hozirga qadar saqlanib kelmoqda.

Laparlarga xos janr xususiyatlaridan biri-ularning bir-biriga zid ikki jinsga mansub kishilar tomonidan ijro etilishi hisoblanadi. Janr ijrochilari tarkibining bunday xususiyati ancha qadimiy bo'lib, u yaqin vaqtlargacha saqlanib keldi.

O'zbek folklorshunosligida xalq laparlari haqida yozilgan mavjud barcha maqola va kitoblarda janrning mazkur

¹ Саримсоқов Б. Ўзбек фольклорининг жанрлар састави. //Ўзбек фольклори очерклари. Уч жилдик. 1-жилд.-Т.:1988.67-68 бетлар.

² Мирзаев Т. Ўзбек фольклорининг жанрлар системаси. //Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди.-Т.:1990.87-бет.

xususiyati borasida ham fikr bildirilmaydi. Mana shu holatdan kelib chiqib biz lapar ijrochilarining tarkibi haqida o'z mulohazalarimizni bildirishni lozim topdik.

Bizning nazarimizda, lapar ijrochilarining qiz va yigitlardan iboratligi dual jamiyat qoldiqlaridan iborat bo'lishi kerak. Chunki bevosita urug'chilik jamiyati davrida har bir qabila bir-biriga qiz berib, qiz oladigan ikki urug'ga va har bir urug' ham o'z ichida bir-biri bilan quda bo'lish huquqiga ega bo'lgan ikki fratriyaga bo'lingan¹. Bir fratriyadan qiz olish uchun kuyov tomon turli xildagi sinovlarni bajargan, turli xildagi to'lovlarni to'lagan. Mana shunday ritual sinov ko'rinishlardan biri kelin tomonning qizlari bilan kuyov tomonidan kelgan yigitlarning o'zaro so'z va hozirjavoblikda bir-birlarini sinab ko'rish sanaladi. Darhaqiqat, qizlar bazmida, ya'ni asosiy to'ydan bir kun oldin bunday lapar aytish udumi keyinchalik oddiy ko'ngilxushlik va tomosha qilish maqsadida o'tkaziluvchi an'anaviy odatga aylangan bo'lsa ham, biroq urug'chilik davrida u jiddiy ritual sinov vazifasini o'tagan. Agar mana shu sinovda yigit tomon yengilsa, ilgari kelin va kuyov o'rtasidagi oila qurish, ya'ni hozirgi til bilan aytganda, nikoh qilish to'xtatilgan. Shuning uchun ham lapar aytishga kuyov tomon sho'x, so'zga chechan, hozirjavob yigitlarni yaxshilab tanlab olib kelishgan. Oqibatda, lapar aytishuvlari va ulardan ijro etiladigan to'rtliklar mazmunan drammatizmga boy, kuchli his-tuyg'ularga yo'g'irilgan bo'ladi.

Lapar ijrochilarining bir-biriga zid bo'lgan ikki jinsga mansubligi va lapar aytish jarayonining o'zi ikki tomon o'rtasida ritual sinov ekanligini o'zbek to'ylaridagi ko'pgina udumlar ham to'la tasdiqlaydi. Ana shulardan biri qipchoq

¹ Косвен М.О. Очерки истории первобытной культуры. -М.: -1958.с.104-128.

urug'lariga mansub aholi o'rtasidagi kelinni olib ketishga o'z jo'ralari bilan kelgan kuyovni kelin turgan xonadonga olib kirish udumi mavjud. Ular bir-birlarining qo'llarini ushlashadi. Mana shunda yigitni o'z qarindosh ayollari, kelinni esa opasingillari ikki tomonga qarab tortib, ularning qo'llarini ajratishga harakat qiladilar. Shunda kuyov imkoni boricha kelinning qo'lini bo'shatmaslikga harakat qiladi. Ammo ko'pchilikka bas kelolmagan yigit va qizning qo'llari ajraladi. Udukning mohiyatidan shu narsa ma'lum bo'ladi, kelin va kuyovning o'zaro qo'l ushlashlari va ko'pchilik ikki tomonga kuch bilan tortganda ham kelin hamda kuyov qo'llarining imkon boricha uzilmasligi bular o'rtasidagi nikohning mustahkam bo'lish ramzidan iborat.

Bundan tashqari, juda ko'p joylardagi nikoh to'ylaridan kelinni olib ketish uchun kuyovnavkarlar bilan kelgan kuyovni alohida yasatilgan uyga olib kirish paytida bo'sag'aga solingan poyandozni olish uchun astoydil tortishadilar. Chunki, har ikki tomon uchun ham poyandoz tabarruk va izzat-nafs ramziga aylanadi. Mana shu narsani talashish ham o'zining tarixiy asoslari jihatidan ikki fratriya o'rtasidagi ritual kurashning qoldiqlaridan iborat. Binobarin, bo'lajak kelin xonadonida "qiz bazmi" oqshomida yigit va qizlar o'rtasida o'tkaziladigan lapar aytish ham ikki fratriya o'rtasidagi kurashning so'z va o'yin vositasida kechadigan shaklidan iborat deyishga to'la asos beradi.

Demak, lapar janriga xos eng muhim xususiyat yigit va qiz tomonlari o'rtasidagi talashni aks ettirishdan iborat. Chunki ikki tomonning vakillari o'rtasidagi talashishning turlicha shakllari nikoh marosimida ishtirok etayotgan kuyov va kelinning do'st o'rtoqlariga xos jismoniy ustunlik, qilingan

ahdda sobit turish hamda hozirjavoblik, hushyorlik, topqirlik kabi xislatlarni sinovdan o'tkazish shakllaridan iborat. Lapar janri bevosita mana shu jarayonda badihago'ylik bilan yaratilib, mana shu jarayonda ijro etilgan. Ma'lum bo'ldiki, ikki tomon vakillari o'rtasidagi lapar aytish jarayoni janrning tuzilishi, hayotiy qamrovi va g'oyaviy-badiiy xususiyatlarini belgilovchi vositadir.

Yana bir masalaga biroz e'tibor berishga to'g'ri keladi. U ham bo'lsa, kuyov tomonidan qizlar lapar aytadilarmi yoki yigitlar, ya'ni ikki tomon vakillarining qaysi jinsga mansubligini aniqlab olishdan iborat.

Mazkur masalada ham o'zbek folklorshunosligida birorta fikr uchrata olmadik. Lekin bundan o'ttiz-qirq yillar muqaddam lapar aytishuvlarida bevosita ishtirok etgan kekxa onaxon va otaxonlarimizning bergan ma'lumotlariga e'tibor bersak, lapar aytishuvlarida kuyov tomondan yigitlar ishtirok etgan bo'lsalar, kelin tomon ijrochilari esa so'zamol xotin-qizlarlardan iborat. Chunki yigit kishining sha'nini, obro'-e'tiborini faqat yigitlarga haqiqiy himoya etganlaridek, qiz bolaning ham obro'sini xotin-qizlar himoya qilganlar.

Bu o'rinda yana bir narsaga alohida diqqat qilish kerak. U ham bo'lsa, lapar aytishlarni birinchi kimlar boshlab berganini aniqlashdan iborat. Darhaqiqat, lapar aytishlarni birinchi kelin tomondagi qizlar boshlab berganmi yoki kuyov tomonidan kelgan yigitlar boshlab berishganmi? Ushbu masala bo'yicha olib borgan so'rab-surishtirishlarimiz shuni ko'rsatadiki, keyingi paytlarda lapar aytishni ko'proq qizlar boshlab berishgan. Ammo lapar janri bo'yicha ilk kuzatishlarni olib borgan Elbek materiallariga murojaat etish shuni ko'rsatadiki, lapar aytishni kelin tomon vakilasi bo'lmish kayvoni xotin

boshlab bergan. Bu haqda Elbek quyidagilarni yozadi: Lapar boshlash oldidan qizlar bilan yigitlar orasida turgan xotinlardan biri laparning boshlang'ichi bo'lgan quyidagi laparni aytib, ularni laparga undaydilar. Boshlang'ich lapar:

*Laparning avval boshi marmar toshi,
Chit ro'molni ho'l qilgan ko'zning yoshi.
Chit ro'molim xosa-e, qo'limda chinni kosa-e,
Qizlar lapar aytganda yigitlar quloq solsa-e¹.*

Laparni boshlab beruvchi xotin, bir-birining aytishini kutib turgan yigit va qizlarga dalda berib, ularni dadil aytishuvga kirishishga undaydi. Chunki mana shu boshlovchi to'rtlikdan keyin ikki tomon o'rtasidagi iymonish, hadiksirash va uyatchanlik chekinadi. Oqibatda, boshlama to'rtlik vazni, ohangi va maromida yo qizlar, yo yigitlar dadil lapar aytishga kirishib ketadilar. Bundan tashqari, Elbekning alohida qayd etishicha, boshlovchi xotin va uning yordamchilari lapar aytish jarayonining boshidan oxirigacha kuzatib, boshqarib boradi. Natijada lapar aytishda uyatli, axloq-odob qoidalariga to'g'ri kelmaydigan so'z va ifodalardan qochiladi. Mabodo, ishtirokchilardan birortasi lapar aytish qoidalarini qo'pol buzsa, uyatli misralarni aytsa yoki navbatni qarshi tomonga bermay tartibni buzsa, ana shu ishtirokchi aytishuvdan chetlashtirilib, o'sha tomonni yutqizgan hisoblaydi. Bevosita boshlovchi xotin va uning yordamchilari nazorati ostida lapar kechalari juda maroqli va tartibli kechgan.

Laparning boshlovchi bandi barcha yerda deyarli bir xil shakl va mazmunda uchraydi. Mana shunga qarab aytish

¹ Билим ўчоғи -1992. 96-98 бетлар.

kerakki, lapar aytish marosimi, unda ijro etiladigan to'rtliklar muayyan an'anaviylik qobig'ida kechadi. Masalan, barcha manbalarda boshlovchi banddan keyin yigit tomon to'rtliklar bilan lapar aytishni boshlaydi:

*Lapar aytsang, to'yda aytgin, suluv qizlar qochar-o,
Ochilmagan gul g'unchani bulbul sayrab ochar-o.
Bulbulim, muncha sayrasin tog'u toshni to'ldirib,
Issiq-sovuq icharsan moy yurakni kuydirib.*

Bu band Elbek va B.Sarimsoqovda bir xil keltiriladi.¹ M.Alaviya tomonidan tuzilgan "Oq olma, qizil olma" to'plamida esa uchinchi va to'rtinchi misralari biroz o'zgartirilgan shaklda keltiriladi. Masalan:

*Ey bulbul, muncha sayraysan tog'u toshni uydirib,
Issiq, sovuq suv ichasan moy yuraging kuydirib.²*

Yigitlar aytgan laparga javoban qizlar quyidagi an'anaviy to'rtlikni aytishgan.

*Ko'zam olib suvga chiqsam, oh urodir bir yigit,
Ko'zam qo'yib quloq solsam, yordan ayrilgan yigit.
Yordan ayrilgan yigitning yori men bo'lsammikan,
Qo'liga qirg'iy berib, ko'ksida jon bersammikan.*

Mazkur band M.Alaviya hamda B.Sarimsoqov maqolalarida aynan keltirilsa, H.Razzoqov tuzgan "Gulyor" to'plamida alohida lirik qo'shiqlar tarzida, biroz o'zgartirilgan shaklda keltiriladi. Masalan:

¹ Элбек Лапарлар. // «Билим Учоғи»-1922. 96-98 бетлар; Саримсоков Б. Лапарлар. //Ўзбек фольклори очерклари. 1-жилд.-Т.:1988. 198-бет.

² Оқ олма, қизил олма.-Т.:1972.135-бет.

*Subhimda suvga chiqsam, oh urodi bir yigit,
O'tirib holini sursam, yordan ayrilgan yigit.
Yordan ayrilgan yigitga oshno bo'lsammikan,
Bir piyola choy berib ham ko'nglini olsammikan?!*

Ushbu faktga duch kelganimizda, biz dastlab, professor H.Razzoqov lapar matnini alohida lirik qo'shiq sifatida keltiribdi, degan fikrga kelgan edik. Lekin keyingi izlanishlarimiz, ayniqsa, mohir lapar ijrochisi O'zbekiston xalq artisti Rahima Mazohidova singari professional san'atkorlardan bilishimizcha, lapar shunday lirik janr ekanki, u ijro davomida lirik qo'shiqlardan, terma qo'shiqlardan ayrim bandlarni o'z ichiga qamrab olar ekan. Bu narsa, albatta, ijrochilarning xalq lirikasi materiallarini bilish darajasi, ijro jarayonida ularni vaziyatga moslab kirita olish mahoratiga bog'liq ekan. Shu sababli ham ko'pgina o'lan janriga oid bandlar lapar aytiladigan joylarda lapar matni sifatida ijro etilaveradi.

Yuqorida aytilganlardan shu narsa ma'lum bo'ladiki, lapar mustaqil lirik janr sifatida maxsus ijrochilar tarkibiga, ijro etilish tartibi va usuliga ega. Bundan tashqari, lapar mazmuniy qamrov jihatidan ochiq janr bo'lib, ijrochilarning bilim darajasi va lirik vaziyatga moslab ijro eta olish iqtidoriga qarab, lirik qo'shiq, o'lan, terma-qo'shiq kabi janrlarga xos matnlarni ham o'ziga sig'dira oladi. Mazmunan mana shunday keng qamrovlilik esa lapar janrining o'ziga xosligini ko'rsatadi.

Umuman, folklorning tabiatiga xos barqaror an'anaviylik va badihago'ylik (improvizatsiya) lapar janri uchun ham to'la taalluqlidir. Chunki folklor asarining asrlar osha avlodlardan

¹ Гулёр. Фаргона халқ қўшиқлари. -Т.: -1967. 15-бет.

avlodlarga yetib borishini ta'minlovchi an'anaviylik, folklor janrlari tarkibida doimiy yangilanishlarni ta'minlovchi badihago'ylik lapar janrining ham yaratilish, yangilanish va jonli yashashini belgilab beruvchi ikki muhim omil sifatida amal qilib keladi. Mana shu nuqtayi nazardan yondoshilsa, o'zbek xalq laparlari matni ikki xil xarakter kasb etishini kuzatish mumkin.

Birinchisi - lapar ijrosi paytida bir-birlari bilan musobaqalashayotgan tomonlar javob tariqasida to'rtlik shaklidagi an'anaviy xalq qo'shiqlarini, o'lan parchalarini keltiraveradilar. Mana shuning uchun biz bunday laparlarni terma laparlar deb shartli ravishda nomlashni lozim topdik. "Oq olma, qizil olma" to'plamida keltirilgan aksariyat laparlar terma laparlarga misol bo'la oladi. An'anaviy boshlama to'rtlik aytilgach, yigit quyidagi to'rtlikni ijro etadi:

*- Daryoning naryog'ida bir tup g'o'za,
U g'o'zaning tagida oltin ko'za.
Jon yanga, jonim yanga, arzim sizga,
O'ynashga ruxsat bering qora ko'zga.*

Mana shundan keyin qiz quyidagi to'rtlikni ijro etadi:

*- Oqqina kaptar boradi joyiga,
Ko'p oshiq bo'lmang birovning yoriga.
Ko'p oshiq bo'lgan birovning yoriga,
Osiladi oq podshoning doriga¹.*

¹ Ок олма, кизил олма. 135-136 бетлар.

Lapardan keltirilgan ikki to'rtlikka diqqat qilinsa, ular o'rtasida chuqur mantiqiy aloqadorlik, mavzu jihatidan yagonalik kuzatilmaydi. Lekin lapar ijro etish vaziyati, har bir to'rtlikka o'z vaqtida javob qaytarish jihatidan ular terma laparni tashkil etadilar. Bundan kelib chiqadigan asosiy xulosa shundan iboratki, terma laparlarda har ikki tomon vakillari o'z vaqtida javob berish talabidan kelib chiqib, o'zlari bilgan to'rtliklarni keltiraveradilar. Bu narsa terma laparlardagi mavzu qamrovini kengaytiradi.

Terma - laparlarda hukmronlik qilgan an'anaviylik ijroning an'anaviy to'rtlik bilan boshlanishi, javob tariqasida keltiriladigan to'rtliklarni ayni shu paytda, shu vaziyatda to'qilmay, balki xalq qo'shiqlari xazinasidagi an'anaviy tayyor to'rtliklarning keltirilishida ko'zga tashlanadi.

Mazkur laparlardagi badihago'ylik esa bir-birlariga javob tariqasida ijro etilayotgan to'rtliklarning ilgarigi aytishuvlarda qayd etilmagan favqulodda to'rtliklardan iborat ekanligida namoyon bo'ladi.

Ikkinchisi - laparlarning yagona bir mavzuda, doim takrorlanib keladigan matnlarga asoslangan shakli. Bunday laparlarni biz shartli ravishda voqeband laparlar deb nomlashni lozim topdik.

Voqeband laparlar, odatda, yigit va qiz o'rtasida savol-javob shaklida ijro etilib, savol tariqasida berilgan har bir shartni inkor etadigan javob qaytariladi. Shu bois voqeband laparlarni ijro etish keskin drammatizm ruhida kechib, aytishuv shiddatli tus oladi. Mana shunday laparlardan biri B.Sarimsoqov tomonidan aytishuv shaklidagi lirik qo'shiq tarzida talqin etiladi.¹ Albatta, mazkur lapar keyingi paytlarda

¹ Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди.-Т.:1990. 160-бет.

lirik qo'shiq o'mida ham ijro etilib kelindi. Lekin bu matnning tarixiy asoslari, ya'ni paydo bo'lish jarayoni lapar janriga aloqadordir. Chunki u ko'p vaqtlar mobaynida lapar aytish jarayonida qayta-qayta ijro etilishi, lapar voqebandligining kuchli drammatizmga egaligi sababli alohida qo'shiq sifatida ham ijro etilishiga ko'chdi. Biroq bu degani materiallarning genetik jihatidan lapar bilan aloqador emasligini anglatmaydi. Bizningcha, bu aytishuv xalq laparlarining sof voqeband shakliga mansub. Quyida ana shu lapardan bir nechta bandlarni keltiramiz:

Yigit: - *Sen soy chumchug'i bo'lsang,
Soylarga qarab uchsang.
Men tog' kaptari bo'lib,
Orqangdan quvib borsam,
Yor, unda na qilg'aysan?*

Qiz: - *Sen tog' kaptari bo'lsang,
Orqamdan quvib yursang.
Men olg'ir lochin bo'lib,
Changalga olib qolsam,
Yor, unda na qilg'aysan?*

Mana shu tariqa voqeband lapar yigit va qizning bir-birini rad etuvchi savol va javoblari tarzida davom etadi. Bunday lapar aytishlar yigit va qizning aql-zakovatda, so'zga chechanlikda bir-birlaridan qolishmasligini sinovdan o'tkazishning vositalaridan biri ham hisoblanadi.

Xullas, xalq laparlarida an'anaviylik va badihago'ylik munosabati bir xil emas. Xalq ijodi namunalarini asrlar mobaynida o'z yelkasida opichlab o'tuvchi an'anaviylik omili ko'proq voqeband laparlarda mustahkam saqlanadi. Chunki lapar matnlarining o'ziga xos voqebandligi, lirik dramatizmga boyligi va shiddatkorligi sababli bu xildagi laparlarni ko'pchilik yodlab oladi, turli to'y va yig'inlarda takror-takror ijro qilish, ularning matnlarini hech o'zgarishsiz ijro etish an'anaviylikning barqarorlashiga olib keladi.

Badihago'ylik esa terma laparlar ijrosida amal qiladi. Shu sababli bu xildagi laparlar matnida hamma vaqt ham bir xillik, aynanlik ko'zga tashlanmaydi, ularda lapar aytuvchilarining so'zamolligi hamda xotira kuchiga bog'liq holda har bir ijro o'ziga xos betakrorlikni yuzaga keltiradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqilsa, lapar ijrosi jarayonida an'anaviylik va badihago'ylik nisbatining bir xil emasligi, ijrochilar tarkibi va matn xarakteriga qarab bu nisbatning turlicha voqe bo'lishi janrning o'ziga xos xususiyatlaridan birini tashkil etadi.

Laparning janr xususiyatlarini belgilaganda, ularning o'ziga xos kompozitsiyaga - dialogik (muloqot) shakliga ega ekanliklarini ham unutmaslik lozim. Chunki lirik janrlar voqelikni shaxsning ongiy kechinmalari vositasida badiiy aks ettirish ma'lum haqiqat bo'lsa-da, biroq ana shu kechinmalarni qay yo'sinda, qanday shakllarda tinglovchiga yetkazish xalq lirikasi janrlari, xususan, laparlar uchun ham muhim muammo hisoblanadi.

Lirik kechinmani tinglovchilarga yetkazishda xalq lirikasini qo'shiq, yor-yor, kelin salom janrlarda monologik nutq shakli yetakchilik qilsa, xalq laparlarida esa faqat dialog

shakli qo'llaniladi. Leparlarning bunday o'ziga xos janr xususiyati Elbek, Fitrat, M.Alaviya va professor B.Sarimsoqovlar tomonidan alohida qayd etilgan.¹ Biroq ular lapar janrini maxsus tadqiq etishni maqsad qilib olmaganliklari sababli dialogik nutqning lapar janriga xos yetakchi kompozitsion usul ekanligi, binobarin, voqealikni laparga xos badiiy in'ikos ettirishi shaklidan iboratligi haqida batafsil to'xtalmaganlar. Biz bu masalada ishimizning uchinchi bobida maxsus to'xtalishimiz bois hozir bu haqda so'z yuritmaymiz.

Xalq leparlarinining janr xususiyati haqida gap ketganda ularning poetik xususiyatlarini chetlab o'tish mumkin emas. Chunki poetik shakl asarning ham mazmuniy, ham shakliy jihatlarini o'zida ifodalovchi omil hisoblanadi. Eng avvalo shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, leparlardagi birinchi band qanday shakl va qanday ohangda ijro etilsa, shunday shakl va ohang asar nihoyasigacha o'zgarmay saqlanadi. Masalan, quyidagi laparda oshiq yigit ma'shuqaning qoshlari qora ekanligini bilish maqsadida unga murojaat etadi va undan qoshini ko'rsatishni so'raydi:

- *Qoshingni qora deydilar,
Qoraqosh ukam, yor-yor.
Ko'rsat qoshingni men bir ko'ray,
Jonim ukam, yor-yor².*

¹ Элбек. Лапарлар. // "Билим ўчоғи".-1922.№1. 96-98 бетлар; Фитрат А. Адабиёт коидалари.-Т.:1995. 89-90 бетлар; Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари.-Т.:1974.182-184 бетлар; Саримсоков Б. Лапар. // Ўзбек фольклори очерклари. Уч жилдлик. 1-жилд.-Т.:1998. 197-199 бетлар; Яна ўша: Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди.-Т.:1990. 134-135 бетлар.

² Гулёр. Фарғона халқ қўшиқлари.-Т.:1967. 180-бет.

Oshiq yigit talabiga esa quyidagicha javob beradi:

- *Qoshimni ko'rib nima qilasiz,
Siz akajonim, yor-yor.
Qaldirg'ochning qanotini,
Ko'rmabmidingiz, yor-yor.*

Ma'shuqa qoshini ko'rsatmaydi va nozik tashbeh vositasida qoshining ta'rifini keltiradi. Albatta, mazkur bandlardagi tashbehlar va boshqa badiiy-tasvir vositalari haqida ishimizning keyingi boblarida batafsil to'xtalamiz. Bu o'rinda biz uchun eng muhim narsa, butun laparning oshiq va ma'shuqa o'rtasidagi nozik savol-javob asosiga qurilganligini qayd etish ahamiyatli. Lapar shu ikki shaxs o'rtasidagi savol va javob asosiga qurilganligi sababli barcha bandlar bir xil ohang va bir xil davom etadi.

Pafos turlarining rang-barangligi ham lapar janriga xos xususiyatlardan birini tashkil etadi. Shuning uchun ham terma-laparlarda bir ijro davomida goh hijron azobida fig'on chekayotgan yorning nolalari ifodalansa, goh ikki yosh o'rtasidagi hazil-mutoyiba, goh o'tkir hajviy motivlar ifodalanadi. Masalan, quyidagi to'rtlikda yigit o'z yorining hajrida azob chekayotganligi, tezroq uning kelishiga ishtiyoqmand ekanligi ifodalanagan:

- *Qoshingni qaro qilmay, ko'zingni olo qilma,
Mullo-xo'jaga borib, meni bir ablo qilma.
Qosh bilan kiprik orasi bir bo'g'in,
Ishqingda ikki bukildim, kel bugun¹.*

¹ Оқ олма, қизил олма.-Т.: -1972. 138-бет.

Mana shu to'rtlikdan keyingi bandda esa bevosita yorning qoshi ta'riflanadi:

- *Daryoning o'rtasidan yo'l solamiz,
Qizil gul novdasidan uy solamiz.
Qizil gul novdasi taram-taram,
Bizning yorni qoshlari qiygan qalam.*

Navbatdagi band esa pul, mol-davlat evaziga qizlarni boylarga sotmaslik, aksincha, har bir qizni o'z sevganiga berish lozimligini, ana shundagina ular baxtli hayotga erishishlari mumkinligi haqida so'z yuritiladi.

- *Qizlarjon, qaynar buloqqa boshlamang,
Moli ko'p deb boy bolasin xushlamang.
Mol degani qo'lning kiri, yuvsa ketar,
Tirik qulga mol bitar, o'lgan ketar.*

Shundan keyingi band esa qarindoshga bergan kishining boshi g'alvadan chiqmasligi ta'kidlanadi:

- *Oq g'o'za, malla g'o'za sug'uraylik,
Qayrag'och taglarida yigiraylik.
Qayrag'och qattiq yog'och, sinmas ekan,
Qarindoshga qiz bergan tinmas ekan.*

Ushbu banddan keyin keluvchi bandda esa yor bilan o'ynashdan qo'rqadigan yigitlar ustidan zaharxanda qilinadi:

*- Daryoning naryog'iga qo'y beramiz,
To'tiqush bolasiga to'y beramiz.
To'tiqush bolasiga ipak kerak,
Yor bilan o'ynamoqqa yurak kerak.*

Xulosa qilib aytganda, lapar ijrosi paytida jiddiy, og'ir va mungli bandlar bilan bir vaqtda yengil hazil-mutoyiba yoki hajviy motivlar tarannum etilgan to'rtliklarning kelishi, ya'ni pafos jihatidan keng qamrovlik lapar janriga ijro imkoniyatlarini boyitib borish barobarida undagi ko'povozlikni ham ta'minlaydi. Shuni ham alohida eslatib o'tish kerakki, ko'p pafoslilik terma-laparlarda uchraydigan xususiyat hisoblanadi. Izchil savol-javob xarakteridagi laparlarda esa asar boshidagi pafos oxiriga qadar izchil davom etadi.

Lapar janrining musiqaga munosabati masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur masala janrning o'ziga xos xususiyatlarini ma'lum darajada belgilab beradi. Shu nuqtayi nazardan, xalq laparlariga murojaat etilsa, ikki holat ko'zga tashlanadi.

Birinchisi, xalq laparlari kuy vositasida ijro qilinishini e'tirof etish. Darhaqiqat, barcha laparlar ma'lum kuyda ijro etiladi. Lapar kuylari, ohang va usullari izchil an'anaviylik asosida avloddan avlodga o'tib keladi.

Ikkinchisi, ayrim laparlar professional san'atkorlar repertuariga o'tib, professional musiqa asboblari jo'rligida raqs orqali ijro etiladi. Rahima Mazohidova, Gulshod Otaboyeva kabi san'atkorlar juda ko'p xalq laparlarini ijodiy o'zlashtirish orqali o'z variantlarini vujudga keltirganlar.

Xullas, laparlarga xos muhim xususiyatlardan biri janrning musiqa vositasida ijro etilishi hisoblanadi. Soʻz va soz, xoreografik va dramatik elementlarining birgalikda mavjudligi, boshqacha aytganda, folklorga xos sinkretizmning mavjudligi lapar janrining qadimiyligidan dalolat beradi.

Laparning janr xususiyatlari yuzasidan yuqorida aytilgan fikrlar bizga quyidagicha xulosalarga kelishga asos boʻladi.

1. Xalq laparlari oʻzbek folklorining eng qadimiy janrlaridan biri boʻlib, u oʻziga xos qator janriy xususiyatlar kasb etgan. Bu xususiyatlar janrning ijro oʻrni, ijro tarzi va ijrochilar tarkibidagi oʻziga xosliklar bilan belgilanadi.

2. Lapar aytishuvlari tarixan qadimgi dual jamiyatga xos ikki tomon oʻrtasidagi bahs-munozara, sinov shartlari bilan bogʻliqlikda kechishi bilan aloqadordir.

3. Janr tarkibida soʻz va musiqa uygʻunligi, xoreografik va dramatik turga oid unsurlarning mavjudligi, aniqrogʻi, folklor asarlariga xos sinkretizmning faol ishtirok etishi xalq laparlarining tarixiy ildizlari ancha qadimiy ekanligidan dalolat beradi.

IKKINCHI BOB
LAPARLARNING MAVZU DOIRASI VA
IJRO SHAKLLARI

Badiiy ijodda har bir janrning o'ziga xos mavzulari doirasi, o'ziga xos personajlari mavjud. Xalq og'zaki ijodi janrlarida bu narsa juda yorqin ko'zga tashlanadi. Chunki folklor janrlarining hayotiy-estetik vazifasi xalqning maishiy hayoti, turmush tarzi bilan chambarchas bog'liqlikda namoyon bo'ladi. Mana shu jihatdan xalq laparlariga nazar tashlansa, ularda tarannum etiladigan mavzularning rang-barangligini ko'rish mumkin. Laparlarda kuylangan mavzular qay darajada xilma-xil bo'lmasin, ularni muayyan guruhlarga, yirik mavzular atrofiga jamlash va bu mavzularning nisbiy chegaralarini aniqlash mumkin. Eng avvalo shuni aytish lozimki, xalq laparlarining barchasi yagona yirik mavzu doirasida yaratiladi. Bu mavzu esa og'zaki va yozma adabiyotdagi lirik janrlarning abadiy mavzusi - sevgi-muhabbat mavzuidan iboratdir. Mana shu yirik va abadiy mavzu doirasida esa xilma-xil lirik motivlar kuylanadi.

Xalq laparlarining yagona ishq-muhabbat mavzui bilan bog'liqlikda yaratilishi janrning to'y marosimi, sayl va turli xildagi bayramlar bilan aloqadorlikda ijro etilishidadir. Bevosita mana shunday ijro o'rni va talabi esa ko'proq ishq-muhabbat mavzuini talab etadi.

Xalq laparlarida qizning maftunkor husni-tarovati, oshiqlik dardining azob-uqubati juda keng lirik talqin etiladigan motivdir. Quyidagi to'rtlikda ana shu holatning guvohi bo'lamiz:

*Daryoning o'rtasidan yo'l solamiz,
Qizil gul novdasidan uy solamiz.
Qizil gul novdasi taram - taram,
Bizning yorning qoshlari qiygan qalam.¹*

Xalq laparlari, ayniqsa, an'anaviy laparlarning aksariyati o'tmishda yaratilgan. Shu sababli ko'pgina xalq laparlarida qizning mol-dunyoga uchib, boyning bolasiga ko'ngil qo'yishidan shikoyat qilish, lekin mol-dunyoning o'tkinchi ekanligi, eng muhimi, ko'ngil xohishiga qarab ish qilish lozimligini ta'kidlovchi lirik motivlar anchagina:

*Qizlarjon, qaynar buloqqa boshlamang,
Moli ko'p deb boy bolasin xushlamang.
Mol degan-qo'lning kiri, yuvsa ketar,
Tirik qo'lga mol bitar, o'lgan ketar. (138-bet)*

Sevishgan ikki yoshdan jasorat, qat'iylik talab etiladi. Ammo ko'p hollarda sevishgan yoshlarda mana shu jasorat, qat'iylik yetishmaydi. Oqibatda, ularning taqdiri butunlay boshqacha hal bo'ladi, sevgi imorati vayron bo'ladi. Quyidagi laparda sevgan yigitdan dadillik, qat'iylik va jasorat talab etish motivi kuylangan:

¹ Ок олма, кизил олма. Т.: 1972. - 138 б. (Шу тўпламдан олинган мисоллар охирида китобнинг саҳифаси кавс ичида кўрсатиб борилади).

*Daryoning naryog 'iga qo'y beramiz,
To 'tiqush bolasiga to'y beramiz.
To 'tiqush bolasiga ipak kerak,
Yor bilan o'ynashmoqqa yurak kerak. (139-bet)*

Yoshlarning sevgisiga, birgalikda turmush qurishlariga ba'zan ota-onalar qarshi chiqadilar. Quyidagi lapar bandida qiz ota-onasining roziligini kutgan oshiq yigitning qiz bilan turmush qurishga roziligi motivi aniq va lo'nda ifodalangan:

*Daryoning naryog 'ida shaftolizor,
Shaftolizor tagida qizlar bozor.
Otangiz berar bo'lsa, biz xaridor,
Onangizning tillaridan xudo bezor. (139-bet)*

Hayotda kamdan-kam inson o'zi orzu qilgan narsasiga erisha olgan. Ayniqsa, bo'yi yetgan qizlarning vafodor, yaxshi yor haqidagi istaklarining chek-chegarasi yo'q. Ammo hayot ularning shirin orzu-umidlarini chilparchin qilib, yaxshi insonlarga emas, aksincha, yomon va johil kishilarga mahkum etib qo'yadi. Mana shu narsadan nolish motivi keltirayotgan lapar bandida baralla kuylangan:

*Suvdan suvga keladi suvni loylab,
O'n beshimda o'ltirdim o'rin taxlab.
Yaxshini o'ylab umid, orzu bilan,
Bir yomon oldi-ketdi baxtin boylab. (139-bet)*

Ayrim laparlarda qizning sevganidan arazlash motivi kuylanadi. Bunday laparlarning ikki misrasi yigit tilidan aytilsa, ikki misrasi qiz tilidan ifodalanadi:

- *Yuqoridan kelaman bilasanmi,
Otim arpa tilasa berasanmi?*
- *Oting arpa tilasa, shivit yesin,
Oq ko'ylaging kir bo'lsa, onang yuvsin. (140-bet)*

Xalq laparlarida bevafo yigitdan nolish, uning o'zga yorga ko'ngil qo'yishi motivi kuylangan. Bunday hodisalar hayotda ko'p uchraydi. Shuning uchun bo'lsa kerak, quyidagi lapar bandi turli joylarda ayni bir xil misralar, lirik tafsillar vositasida ifadalangan:

*Daryoning naryog'ida uylaringiz,
Oqarishib ko'rinadi bo'ylaringiz.
Ipmidi, ipakmidi kiyganingiz,
Bizdanam ortiqmidi suyganingiz. (141-bet)*

Diqqat qilinsa, laparning har bir misrasida ramziy obrazlar mavjudligini sezish mumkin. Masalan, birinchi misrasidagi daryo ramziy ayrilish obrazining ifodasidir. Shuning uchun bevafo yigit daryoning u yog'ida. Demak, ular bevafoqlikning mahkum qullari.

Ikkinchidan misradagi oqarishib ko'ringan bo'y esa hali sovimagan mehr, sevgining nishonasi, Shuning uchun ham yorning qaddi-qomati o'zgalardan ayricha oqarishib ko'zga tashlanadi.

Uchinchi misradagi ipakdan qilingan kiyim esa to'rtinchi misrada o'zining ramziy ma'nosini ifodalagan. Ya'ni ipdan ko'ra ipakning afzal va ustunligi yangi yorning eskisidan ustunligiga ishora vazifasini o'tagan. Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, ayrim laparlarda ramziy obraz va ifodalar lirik

kechinma mohiyatini aniq va ta'sirli ochishga katta imkoniyatlar beradi.

Xalq laparlarida yorning bevafoolidan shikoyat motivi nihoyatda keng va har tomonlama ishlangan. Masalan, quyidagi to'rtlikda ma'shuqaning o'z yorning kelmasligi haqidagi xabarni aniq ishonch bilan bayon qilishi ifolangan:

*Daryodan oqib keladi oq yog'och,
Oq yog'ochga in qo'yibdir qaldirg'och.
Qaldirg'och qanotiga qil bog'ladi,
Bizni yor kelmaslikka bel bog'ladi. (144-145-betlar)*

Laparda, garchi yorning kelmasligi haqidagi xabar ishonch bilan aytilsa ham lekin unda qizning bu narsadan o'kinishi, oh-zor chekishi ifodalangan. Quyidagi laparda esa bevafoolidan ozor chekkan ma'shuqaning o'kinchi, ta'na va malomati bayon etilgan:

*Laparchi go'yo yigit derlar seni,
Egilmas pichoq edim, yegding meni.
Qo'lingdan kelmas ekan yor asramoq,
Xaloyiq badnomiga qo'yding meni. (145-bet)*

Ma'lumki, lapar kechalarida lapar aytuvchi tomonlar hozirjavoblik bilan "raqib" tomonga javob qaytarishlari lozim. Agar qarshi tomonning lapariga o'z vaqtida javob aytilmasa, u tomon yutqizgan hisoblanadi va dashnom eshitadi. Quyidagi lapar bandida hozirjavoblik bilan lapar ayta olmagan tomonga dashnom berish motivi ifodalangan:

*Charximning qulog'idan qil o'tadi,
Men senga lapar solsam, yil o'tadi.
Eski somon ustiga yangi somon,
Menga lapar topmagan og'zi yomon. (145-bet)*

Keltirilgan laparda javob ayta olmagan tomon "og'zi yomon" deb umumiy tarzda ayblangan bo'lsa, quyidagi laparda esa, og'zi qiyshiq va soqov deb dakki berilgan:

*Tegirmonga bug'doy soldim, kam ekanin bilmadim,
Shu kishiga lapar soldim, gung ekanin bilmadim.
U tomdan bu tomga sakraydi malla mushuk.
Menga lapar topmagannning og'zi qiyshiq. (145-bet)*

Xalq laparlarida sevishgan yosh yigit-qizlar o'rtasidagi har xil munosabatlar haqqoniy o'z ifodasini topgan. Quyida keltiriladigan laparda uzoq safarga otlangan vafodor yigitning, albatta, o'z mahbubasi huzuriga qaytajakligi, shu bois sadoqat bilan kutish lozimligi, xullaski, sevishganlar o'rtasidagi vafo-sadoqat motivi kuylangan:

*Qip-qizil olma terdim tepa shoxidan egib,
Ikki qiz uydan chiqadi haydari yerga tegib.
Haydaridan ushlasam, ushlama yorim deydi-yo,
Jon omon bo'lsa kelarman, sarg'ayma yorim deydi-yo.
(145-bet)*

Laparlarda qizlar tilidan sevgan yigitlar juda ham yuksak va samimiy ta'rif-u tavsif etiladi. Chunki sevgi ma'lum darajada ko'zni ko'r, quloqni kar qilib qo'yadi. Shuning uchun ham ma'shuqa oshiqni bekamu-ko'st, har bir ishda, xatti-harakatda nuqsonsiz inson sifatida vasf etadi:

*Charximning qulog'ida qush olasi,
Mening og'am quralayning bolasi.
Ovga chiqsa, ovchilarning sarasi,
Uyga kirsam, ulug' uyning to'rasi. (146-bet)*

O'z navbatida oshiq yigitlar ham o'zlari sevgan qizlarni o'ta noziklik va yuksak did bilan ta'riflaydilar. Quyidagi lapar bandida tashbeh-u sifatlashlar shu darajada nozik va betakrorki, har bir lirik tafsil bajargan vazifasi, tinglovchiga bag'ishlaydigan huzuri bilan yuksak obrazlilik namunasi sanalishiga loyiqdir. Mana shu obrazlilik esa "Q" tovushining alliteratsiyasi bilan alohida ta'kidlanib turadi:

*Qizlarjon, qiliqqinang qil yoradi,
Lablaringning shakari til yoradi.
Qoshlaring qozi bo'lib yurt so'rasa,
Kipriging jallod bo'lib bosh oladi. (147-bet)*

Darhaqiqat, qizlarning nozik qarashmalari, qiliqlari yigitlarning yuraginigina emas, balki undan ham nozik qilni yoradi. Demak, bu qiliqlardan omon qolishning imkoni yo'q. Ularning lablaridagi shirinlik esa tilni yoradi. Labning shirinligi faqat undan so'rilgandagina, ta'tib ko'rilgandagina seziladi. Demak, oshiq qizning labidagi boldan ta'tib ko'rgan. Shuning uchun ham, u qizlar labining shirinligini xalqona mubolag'ali "til yoradi" iborasi bilan juda o'rinli ifodalangan. Qizning yuz mulkini, chehra mamlakatini esa chimirilgan qoshlar boshqaradi. Nozik chimirilgan qoshlarning hukmfarmon turishi esa yurt so'rayotgan qozilarga mengzaladi. Qayerda hukmdor, qozi bo'lsa, ularning huzurida hukmni ijro etuvchi jallodlar ham

bo'ladi. Qoshlar ostida qator saf tortgan kipriklar esa qozining o'lim haqidagi farmonini ado etishga hozir-u nozir turgan jallodga o'xshatiladi.

Xullas, lapar misralaridagi sifatlash-u tashbehlar, istiora-yu ko'chimlar ma'shuqadagi noz-iboni, karashma-yu istig'noni shu darajada nozik va bexato ifodalaydiki, bu narsa lapar ijodkorlarining o'ta sinchkovlik, yuksak estetik did va badiiy mahoratga ega shaxslar ekanligidan dalolat beradi.

Ayrim lapar bandlarida bevafo yordan nolish, shikoyat motivlari emas, balki uni qarg'ash motivi mavjud. Bu qarg'ashlar esa xalq og'zida yurgan va milliy xarakterdagi iboralar, obrazlar asosida vujudga kelgan. Masalan, xalq o'rtasidagi yurgan "Alining o'qi" birikmasi o'zining ildizlari bilan musulmon dunyosining qadimiy davrlaridagi tarixiy shaxslarga borib taqaladi. Chunki hazrati Ali payg'ambarimiz Muhammad alayhis-salomning izdoshlaridan biri, ya'ni choryorlarning biri, ayni paytda u zotning kuyovlari ham bo'lganlar. U islom dushmanlariga qarshi keskin kurash olib borgan zabardast pahlavon bo'lib, janglar paytidagi shiddati, hayratomuz qilichi hamda kamoni va uning o'qi, gurzisi bilan raqiblarini larzaga solgan. Mana shuning uchun ham xalq o'rtasidagi "Alining qilichi", "Alining o'qi", "Alining gurzisi" kabi iboralar keng istifoda etilib kelinadi. Bundan tashqari, quyidagi lapar bandining oxirgi misrasida "Alining o'qi tegsin yuragingga" deyilishi orqali bevafo yorga omonlik bermaslik xohishi ifodalangan. Chunki hazrati Alining kamoni va o'qi, birinchidan, muqaddas bo'lib, u tekkan shaxs omon qolmaydi, ikkinchidan, bu o'q shu qadar o'tkir, nishab va haybatliki, u tekkan odam hayotdan ko'z yumishi muqarrar:

*Qizil gulni boyladim bilagimga,
Yor bo'lib yaramading tilagimga.
Yor bo'lib yaramasang tilagimga,
Alining o'qi tegsin yuragingga. (148-bet)*

Demak, lapar ijodkorlarining, demakki, xalqning bevafo kishilarga nisbatan estetik munosabati o'ta aniq va keskin bo'lgan. Lapar bandidagi oxirgi misraning g'oyaviy-estetik munosabati izchil va shafqatsizdir.

Xalq laparlarida armon motivlari katta o'rin egallaydi. Chunki armon inson zotida mavjud bo'lgan faol tuyg'udir. Insonsiz armon bo'lmaganidek armonsiz inson ham yo'q.

Insonda armon tuyg'usining yuzaga kelishida, ko'pincha, jabrlanuvchining o'zi sababchi bo'ladi. Masalan, quyidagi to'rtlikda yoshlik shahdi bilan intizor bo'lib kelgan yorni qadrlamaslik oqibatida hijron qo'shig'ini kuylashga mahkum bo'lgan yorning dil armoni bayon etilgan:

*Oy tushibdir jiyda maydon ustiga,
Yor kelibdir paxsa devor ustiga.
Yosh edim, nodon edim, bilmas edim,
Endi kelsa, nuri diydami ustiga. (149-bet)*

Har bir narsani o'z vaqtida qadrlay olmaslik oqibatida umrbod ayriliq azobiga giriftor bo'lgan kishilar hayotda juda ko'p. Ular o'z baxtsizliklariga yoshlik, nodonlik va tajribasizlik oqibatida erishadilar. Ammo keyingi afsus o'zingga dushman deganlaridek, o'tgan o'tib ketadi, qolgan qolaveradi. Binobarin, laparda g'urur otiga qamchi urib, oxir oqibatda pushaymon bo'lib qolgan yorning nolasini aytishdan murod ne?! Murod

shuki, bunday armonli misralarni kuylash bilan yoshlarga, muhabbat ko'chasiga endi oyoq bosgan yoshlarni ehtiyotkorlikka, mulohaza yuritib ish yuritishga, har bir qadamni o'ylab bosishga da'vat etishdan iborat. Zotan, xalq laparlarining tarbiyaviy ahamiyati ham shunda.

Inson qismati naqadar og'ir va chigal: gohida yaxshi orzu-tilaklar chipakka chiqib, o'rmini qayg'u-alam egallaydi. Undan qochib qutilmoqning esa imkoni yo'q. Ayniqsa, ko'ngil bergan kishingdan uzoqlashishning iloji yo'q. Uni unutib ham bo'lmaydi, bosh olib uzoqlarga ketganda ham xotira deb atalmish insonga xos xislat bir zumda yetib keladi. Quyidagi lapar bandida ana shu holat ifodalangan. Yor kuyida ranj-u mashaqqatlar chekkan oshiq bevafo dan ko'ngil uzib ketmoqchi, ammo u xotiradan qochib qutila olmaydi. Chunki u piyoda bo'lsa, xotira otliq misol uni quvib yetadi va uni o'zining otashida kuydiradi:

G'amim, ko'rganlarim mening yorug' dunyoda,

Sochlarimning sonlaridan ziyoda.

Agar undan kutilmoqqa urinsam,

G'amim-otliq, qocholmayman piyoda. (149-bet)

Demak, xalq laparalarida g'am-anduh motivlari ham o'ziga xos o'rin egallaydi. Bu narsa laparlarning inson hayoti, uning qismati bilan vobasta yaratilishidan dalolat beradi.

Insonning omadi yurishmasa, hamma vaqt, hamma joyda pand yeydi, ishi orqaga ketib, barchaning ko'ziga yomon ko'rinadi. Quyidagi laparda yorini yaxshi odam deb oxir-oqibatda pand yegan oshiq fojiasi ifodalangan. Uning baxtsizligi, omadsizligi butun hayotini, faoliyatini qamrab olgan:

*Ey bog'larni sel surib selanda qolgan boshim-a,
Yaxshilarni yor deb armonda qolgan boshim-a.
Yaxshilarni yor desam, yaxshilar mendan qochar-a,
Toleyimning yo'g'idan yongan chirog'im o'char-a.*

(152-bet)

Hayotda yomon odamlarga ko'ngil berib aldanib qolgan kishilar ko'p. Yovuz insonlar kishilarni aldab, seni sevib qoldim, deb yolg'on so'zlaydilar va oxir-oqibatda tashlab ketadilar. Yolg'onning mana shunday qurboni bo'lgan ma'shuqa tilidan aytilgan quyidagi laparda gul ramziy obrazi orqali, aniqrog'i, uzilgan gul - yolg'onga qurbon bo'lgan ma'shuqaning dil dardi ifodalangan:

*Qizil gul cho'lda bitibdi qoni yo'q,
Ul guldan uzgan odamning soni yo'q.
Yaxshilar bir gul uzipti o'ziga,
Yomonlar uzgan gulning soni yo'q.*

Lapardan anglashilib turibdiki, yolg'onchi-yomon odamlarning makriga ilingan, aldangan kishilar nihoyatda ko'p. Demak, yomon odamlarning o'zi ham ko'p. Xalq laparlarida bunday motivlarning kuylanishidan maqsad tinglovchilarga ular haqida xabar berish emas, balki ularni ogohlantirib qo'yish, hushyor torttirish. Toki boshqalar ham har qanday kishining sevaman deyishiga ishonib, aldanib qolmasin, bo'lajak yorning so'zi va ishini sinab ko'rsin.

O'zbek xalq laparlarida bunday misralar juda ko'p va ular tinglovchilarni yuksak axloqiy, ma'anaviy tarbiyasi uchun xizmat qiladilar. Xulosa qilib aytganda, o'zbek xalq laparlarida yagona bir mavzu yetakchilik qiladi. Bu - umrboqiy, hamisha

navqiron ishq-muhabbat mavzusi. Chin sevgi, sadoqat, mehr-oqibat, bevafoqlik, hijron, armon, g'am-anduh, baxtsizlik kabi lirik motivlar bevosita sevgi mavzusining rang-barang qirralarini yoritishga xizmat qiladi.

Xalq laparlarida sevgi mavzusining yetakchi mavqega erishuvi janrning asosan ikki jinsga mansub yoshlar o'rtasida vujudga kelishi hamda ijro etilishi bilan bog'liqdir. Aks holda, mazkur mavzu lapar janrining yagona bosh mavzusi miqyosiga ko'tarila olmagan bo'lardi.

Xalq laparlari ijtimoiy hayoti bilan, kishilarning turmush tarzi, ularning odamlarga, oilaga, mehnatga - keng ma'noda hayotga bo'lgan munosabati bilan yaqindan aloqada. Shuning uchun ham xalq laparlarida hayotdagi ijobiy voqea-hodisalarga xayrixohlik, ma'naviy axloqiy jihatdan go'zal insonlarni tarannum etish yetakchilik qilsa, ijtimoiy hayotdagi aldanchilik, tovlamachilik, qalloblik, dangasalik kabi illatlar hajv ostiga olinadi. Bu narsa lapar janrining ijtimoiy-estetik jihatdan faol janr ekanligini ko'rsatib turadi.

Darhaqiqat, laparning ikki shaxs tomonidan ijro etilishi tarzi ham hajviy mavzuni yaxshiroq ochishga keng imkoniyat beradi. Chunki ikki yoki uch shaxs o'rtasidagi dialog shaklida aytishuv salbiy xislatlarni ham ana shunday xislatlarga ega bo'lgan shaxslar tilidan, ham ularga muxolif bo'lgan shaxslar tomonidan fosh etishga imkon beradi. Masalan, "Kelinlar qo'shig'i" laparida bir nechta kelinlar ayrim erkaklarda uchraydigan nuqsonlarni hajv ostiga oladilar. Birinchi kelin o'z yorining qadriga yetmaydigan erlarni qoralab, aksincha, o'z yorini qadrlaydigan, uni sharaflaydigan vafodor erlarni ulug'laydi:

*- Hayosi yo 'q ba'zi er,
Yosh kelinni qari der.
O'zini bilgan yigit,
Suyganini pari der.¹*

Ikkinchi bandda esa erini faqat boyligi, mol-dunyosiga qarab baholaydigan xotinlar ustidan kulinadi:

*Aytsam, ba'zi opamlar,
Puli ko'pni er deydi.
Agar kamroq keltirsa,
Javohimni ber, deydi.*

Ko'p hollarda erkaklar ortiqcha maishatga berilib, nafaqat o'zlari topgan-tutganlarini, hattoki, ro'zg'orim, uyim, bola-chaqam deb xotinlari tomonidan yig'ilgan pullarni ham behuda xarjlab yuborganlar. Bunday hollar, ayniqsa, sobiq sho'rolar tuzumi davrida u yoki bu kolxoz-sovхозlarga kattalar, faollar kelganda ko'proq yuz beradi. Quyidagi lapar bandida ana shunday maishatlardan bezgan kelinning tilidan shikoyat qilinadi:

*Aktivlar kirdi boqqa,
To'ydilar qovurdoqqa.
Erim tushgur landovur.
Pulim ketdi aroqqa.*

¹ Гулёв. Фарғона халқ қўшиқлари. Тўпловчи Х.Раззоков. Т.:1967, 188-бет (Қолган мисоллар ҳам шу манбадан келтирилиб, қавс ичида китоб саҳифаси кўрсатиб борилади - Н.К.)

Xalqimiz orasida ko'p xotin olish illati va bunday g'ayri axloqiy ishlarga vijdotsiz erkaklarga ruju qo'yganligi sir emas. Chunki ishonib o'zini bir umrga baxsh etgan xotin utsiga yana xotin olish har qanday erkakning diliga mos kelmaydi. Buning uchun u or-nomusni, vijdonini oyoq osti qilishi, vijdon qiynog'ini his etmasligi lozim. Vijdoni pok, o'z so'zida turadigan erkak esa bunday tubanlikka bora olmaydi. Quyidagi lapar bandida kelin tilidan vijdonini oyoq osti qilib xotin ustiga xotin olgan erkak qattiq qoralanadi:

*Yoqay desam, ho'l o'tin,
Buralib chiqar tutun.
Vijdotsiz erkak olar,
Xotin ustiga xotin.*

Yuqorida aytilib o'tilganiday, laparlardagi hajviy mavzular faqat dangasalik, ishyoqmaslik, maishatparastlik, molparastlik kabi motivlar bilan chegaralanib qolmay, ba'zi hollarda insonlardagi tabiiy nuqsonlar ustidan ham kulinadi. Masalan, "Cho'tir va buqoq" lapari fikrimizning dalili bo'la oladi.

Laparda cho'tir buqoqning kamchiliklari ustidan kulib, uning bo'rtib turgan tomog'ini olti ming g'ishtni pishiruvchi o'ltan xumdonga o'xshatsa, cho'tirning yuzini esa ari uyasiga yoki chekichlangan patir yuziga qiyoslaydi:

*Cho'tir: - Oxirat bozoriga-
Yuk bog'langan karvon, buqoq.
Olti ming g'ishtni pishirgan,
Betutun xumdon, buqoq. (207-bet)*

Buqoq: - *Arilarning uyasini-*
Bet bu, deb aldar cho'tir.
Xuddi chakichlab chekilgan-
Patir, deb guldor, cho'tir.

Cho'tir va buqoq o'rtasidagi lapar aytishuv davom etar ekan, ular bir-birlarining nuqsonini groteskona bo'rttirishga intilishadi. Atoqli nemis faylasufi Gegel groteskni uch narsada ko'radi:

- a) tabiatning turli jabhalarini qo'shib, aralashtirib yuborish;
- b) mubolag'ada chegara bilmaslik;
- v) inson a'zolarini ko'paytirib yoki ularni haddan ortiq bo'rttirib yuborish.¹

Grotesk haqida ishimizning navbatdagi bobida batafsil fikr yuritamiz.

Mana shu nuqtayi nazardan, tahlil etayotganimiz laparga murojaat etsak, unda cho'tir va buqoq o'zlaridagi tabiiy nuqsonlarni haddan orttirib, boshqa tabiiy narsalarga qiyoslab tasvirlaganliklarining guvohi bo'lamiz. Mana shu narsaning o'zi laparning groteskli tasvirga asoslanganligidan dalolat beradi. Chunki navbatdagi bandlarda cho'tir buqoqni xurjunga solingan oshqovoqqa o'xshatsa, cho'tirning yuzini buqoq itlarning iziga va ko'ngirador panjaraga o'xshatadi:

Cho'tir: - *Yelkasiga xurjun osgan,*
Xurjunida oshqovoq.

¹ Ушбу фикр М.М.Бахтининг "Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса" китобининг 53-саҳифасидан келтирилди.

*Har biri chorak yetilgan,
Mirishkor dehqon, buqoq.*

Buqoq: - *Bu kecha qaylarda qolding,
Betlaring itning izi.
Panjara gulgun yuzingdan -
Ayladingmi or, cho 'tir?*

Cho'tir va buqoq bir-birlarini qay darajada hajv qilmasinlar, ularning so'zlarida samimiylik, hazilomuzlik bor. Shu bois ular bir-birlaridan ranjimaydilar. Chunki har ikkisi mavjud bo'lgan tabiiy nuqsonlar ustidan o'zgalar emas, balki ularning o'zlari kulmoqdalar. Demak, hajvda shaxsga tegish, ularni haqoratlash yo'q. Shu bois ham, lapardagi hajv o'tkir yumor, komiklik bag'ishlagan.

Xullas, hajviy lapardagi turli ijtimoiy illatlar, shaxsiy nuqson va kamchiliklar bevosita lapar aytiuvchilar tilidan, ya'ni u yoki bu personajning vazifasini ado etayotgan shaxslar tomonidan aytiladi. Mana shuning uchun ham, hajviy laparlarning fosh etuvchilik vazifasi, komiklik tug'dirish imkoniyatlari boydir.

Demak, o'zbek xalq laparlarida keng tarqalgan mavzulardan biri hajv qilish bo'lib, u janrning hayotiyligini, ijtimoiy-estetik faolligini ta'minlashga xizmat qilgan.

Xalq og'zaki ijodida asarning ijro o'rni va shakli, ko'p hollarda, janrning taqdirini, yashovchanligini belgilashga sabab bo'ladi. Shu boisdan xalq laparlarining ijro shakllari haqida ham fikr yuritish kerak bo'ladi.

Xalq og'zaki asarining ijro shakli uning jonli yashash tarzini belgilashga imkon beruvchi hodisadir. Chunki ijro

aktining har bir shakli ana shu janrning muayyan tarixiy davrdagi yashash holatini anglatadi. Darhaqiqat, folklor janrining ijtimoiy hayot, kishilarning maishiy turmush darajasi, ana shu turmush tarzida muayyan janrning bajaradigan utilitar va estetik vazifalari davrlar o'tishi bilan o'zgarishlarga uchrab boradi. Mana shu nuqtayi nazardan qaralsa, o'zbek xalq laparlarining jonli yashash tarzi XX asrning 50-yillariga kelib keskin o'zgarishlarga uchradi. Bu davrga kelib hayotimizga radio, televideniye kabi ommaviy axborot vositalarining keng kirib kelishi, barcha bayram, to'y yoki sayllarda professional san'at vakillarining chuqur o'rin olishi xalq laparlarining jonli yashashiga ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmadi.

Bizning tadqiqotimiz shuni ko'rsatdiki, qiz uzatar to'ylarida qizlar bazmi yoki ilgari "lapar kechasi" deb atalmish marosim hozir ham saqlanib qolgan. Ammo bu marosim xalq laparlarini ijro etuvchi yoshlar keskin kamayib, ularning o'rini professional san'atkorlar egallab ola boshladi. Natijada, xalq laparlarining jonli ijrosi asta-sekin so'nib, uning o'rini san'atkorlar tomonidan ijro etiladigan yallalar, qo'shiqlar hamda o'yin va tomoshalar egallab oldi. Mana shuning oqibatida xalq laparlarining ayrim namunalari, asosan, savol-javob tariqasida ijro etiladigan, muayyan darajada kuchli dramatizmga ega bo'lgan laparlar san'atkorlar repertuariga o'tib o'zlashdi.

Yuqoridagi hayotiy sabablarga ko'ra xalq laparlarining ijro shakllari ikkiga ajraldi.

1. Professional san'atkorlar repertuariga o'tgan xalq laparlari.

Bunday laparlar matni ilgari ommaviy ijro etilgan bo'lsalar ham, biroq keyinchalik muayyan san'atkor

repertuariga o'tgach, barqarorlashdi. Ularda badihago'ylik yo'qolib, muayyan matn musiqa jo'rligida qat'iy bir xilda ijro etila boshlandi.

San'atkor repertuariga o'tib o'zlashgan xalq laparlari asosan ikki ijrochi tomonidan ijro etilishga mo'ljallanganligi sababli ularni ba'zan bir erkak va bir ayol, ba'zan esa bir shaxsning o'zi tomonidan ikki kishi tilidan ijro etila boshlandi. O'zbekiston xalq artisti Rahima Mazohidova, Tursunoy Mamedova, Gulshod Otaboyeva kabi san'atkorlar xalq laparlari asosida o'zlariga xos repertuarlar yaratdilarki, ular ijro etgan laparlar sof xalqona laparlarga mustaqil variant sifatida baholanishi lozim. Darhaqiqat, variantlilikning yuzaga kelishi haqida professor T.Mirzayev quyidagilarni yozganida to'la haqlidir: "Variantlarning yuzaga kelishining obyektiv sababi, birinchidan, xalq og'zaki poetik ijodining tabiati bilan belgilansa, ikkinchidan, tarixiy voqelik bilan izohlanadi. Folklorda variantlarning yuzaga kelishidagi obyektiv sababi birinchi planda turadi, chunki variantlilikning mohiyati ham ana shu orqali tushuntiriladi¹". Variant va versiya kabi tushunchalar T.Mirzayev tomonidan keng izohlanganligi sababli bu o'rinda ularni qaytadan takrorlab o'tishning hojati yo'q.² Taniqli rus folklorshunosi K.V.Chistov ham chex olimi D.Xolining fikrlariga tayanib, variant yuzaga kelishi uchun folklor asari matnida yuzaga keladigan uch xil o'zgarishni qayd etadi. Bular: kombinatsiya (o'rin almashuv), kontaminatsiya (almashtirish) va konglobatsiya (eski va yangi unsurlarning qo'shilishi).³

¹ Мирзасев Т. "Алпомип" достонининг ўзбек вариантлари. Т.: -1968, 27-бет.

² Қаранг: Мирзасев Т. Юкоридаги асар, 27-30-бетлар.

³ Чистов К.В. Народные традиции и фольклор. Очерки теории. Л.: -1986, с.135.

Yuqorida ko'rsatilgan qonuniyatlar nuqtayi nazaridan o'zbek xalq laparlariga nazar tashlasak, ularning professional san'atkorlar repertuariga o'tib o'zlashgan shakllarida ham, ommaviy ijrodagi shakllarida ham keng variantlashish mavjudligini ko'ramiz. Masalan, "Qoshingni qaro deydilar" laparlarning sof xalqoni varianti bilan R.Mazohidova ijrosidagi varianti o'zaro qiyoslanganda asar matnida asosan bandlarning o'rni almashganligi, ya'ni kombinatsiya yuz berganligini ko'ramiz. Agar "Gulyor" to'plamida e'lon qilingan lapar variantini kuzatsak, unda dastlab qosh, keyin ko'z, keyin yuz ta'riflanganligini ko'ramiz.¹ R.Mazohidova variantida esa dastlab yuz ta'riflangan:

Yigit: - *Yuzingni qizil deydilar,
Yuzi qizil ukam, yor-yor.
Ko'rsat yuzingni, men bir ko'ray,
Jonim ukam-a, yor-yor.*

Qiz: - *Yuzimni ko'rib nima qilasiz,
Siz akajonim, yor-yor,
Yana akajonim, yor-yor,
Bozordagi shirmoy nonni-
Ko'rmabmidingiz, yor-yor.*

Ushbu banddagi kontaminatsion o'zgarishlardan yana biri xalq variantida yorning qizil yuzi qizil gulga o'xshatilgan bo'lsa, san'atkor repertuarida yorning qizil yuzi shirmoy nonga o'xshatilgan.

¹ Гулёр. Фаргона халқ кўшиклари. Т.: -1967, 180-бет.

Agar xalq variantlarida yorning qoshi birinchi bo'lib, tavsiflangan bo'lsa, san'atkor variantida u ikkinchi bandda tavsiflangan. Ammo qoshga xos asosiy xususiyatlar har ikki variantda ham aynan bir xil:

Yigit: - *Qoshingni qaro deydilar,
Qora qosh ukam, yor-yor.
Ko'rsat qoshingni men bir ko'ray,
Zolim ukam, yor-yor.*

Qiz: - *Qoshimni ko'rib nima qilasiz,
Siz akajonim, yor-yor,
Yana akajonim, yor-yor,
Qaldirg'ochning qanotini-
Ko'rmabmidingiz, yor-yor?¹*

Ushbu banddagi variantlilikka xos xususiyat shundaki, xalq variantida qizga "jonim ukam" deb murojaat etilgan bo'lsa, san'atkor variantida yorning noz-qarashmasini, jabr-zulmini bo'rttirish maqsadida "zolim ukam" deb murojaat etiladi.

Laparlarning xalq variantida uchinchi bo'lib yorning ko'zi ta'riflangan bo'lsa, san'atkor variantida yorning sochi tavsiflangan. Soch tavsifi esa xalq variantida uchramadi. Shu bois biz san'atkor ijrosidagi tavsifning o'zini keltiramiz, xolos:

Yigit: - *Sochingni uzun deydilar,
Qora soch ukam yor-yor.*

¹ Лапарнинг матни Ўзбекистон халқ артисти Р.Мазохидова ижросидан ёзиб олинди.
(Н.К.)

*Ko'rsat sochingni men bir ko'ray,
Chilvir soch ukam-a, yor-yor.*

*Qiz: - Sochimni ko'rib nima qilasiz,
Siz akajonim, yor-yor,
Yana akajonim, yor-yor,
Soy bo'yidagi majnun tolni -
Ko'rmabmidingiz, yor-yor?*

Ko'rinib turibdiki, yorning uzun va quyiga osilib turgan sochi soy bo'yida silkinib turuvchi majnuntolga qiyoslangan.

San'atkor repetuaridagi laparda yorning ko'ziga berilgan ta'rif oxirgi bandda berilgan bo'lsa, ommaviy ijrodagi laparda uchinchi bandda, ya'ni qosh tavsifidan keyin kelgan. Lekin har ikki variantda ham yorning ko'ziga berilgan ta'rif bir xil:

*Yigit: - Ko'zingni shahlo deyдилar,
Shahlo ko'z ukam, yor-yor.
Ko'rsat ko'zingni men bir ko'ray,
Zolim ukam-a, yor-yor.*

*Qiz: - Ko'zimni ko'rib nima qilasiz,
Siz akajonim, yor-yor,
Yana akajonim, yor-yor,
Tog'da ohu ko'zlarini,
Ko'rmabmidingiz, yor-yor?*

Xalq laparlarining ikki ijro shaklini qiyoslash shuni ko'rsatadiki, ommaviy ijrodagi bir asar professional ijrochilar repertuariga o'tgach, muayyan o'zgarishlarga uchraydi. Bu

o'zgartirishlar eng avvalo bandlar o'rnini almashtirish, ya'ni kombinatsion xarakter kasb etadi. Bundan tashqari, ayrim misralarni qayta takrorlash evaziga lapardagi emotsionallikni kuchaytirishga erishilgan. Masalan, qizning javobidagi "siz akajonim, yor-yor" misrasi san'atkor ijrosida "yana akajonim, yor-yor" tarzida ikkinchi bor takrorlanadi. Har ikki variantni solishtirganda ayrim kontaminatsion farqlar ko'zga tashlanadi. Masalan, "jonim ukam" birikmasi "zolim ukam" tarzida o'zgartirilgan.

Xullas, ommaviy ijrodagi xalq laparlari professional ijrochi repertuariga o'tgach, muayyan o'zgartirishlar yuz beradi va mana shu narsa ularni mustaqil variant sifatida baholashga asos bo'ladi.

O'zbek xalq laparlari sirasida shundaylari ham borki, ular faqat professional ijrochilar repertuari orqali turli joylarga tarqalgan va mustaqil mahalliy variant sifatida shakllangan. Masalan, "Suv bo'yida turgan yigit" misrasi bilan boshlanuvchi lapar yigirmanchi asrning 30-yillaridan boshlab san'atkorlar repertuariga o'tib keng tarqalgan. Ushbu laparning Xorazm san'atkorlari repertuariga o'tib, o'ziga xos mustaqil variant kasb etganligi ma'lum. Masalan, uning namunalaridan biri professor S.Ro'zimboyev tomonidan yozib olingan:

Qiz: - *Suv bo'yida turgan yigit,
Suvga nazar solgan yigit.
Bilakuzugim olgan yigit,
Olibsan, ber bilakuzugim.¹*

¹ Лапарнинг мазкур варианты ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти фольклор архивида 1636-интерварь раками остида сақланади. (Н.К.)

Yigit: - *Suv bo'yiga borganim yo'q,
Bilakuzugingni ko'rganim yo'q.
Ko'rgan bersin bilakuzuging,
Olgan bersin bilakuzuging.*

Laparlarning ommaviy ijrolaridagi variantlarida yigit javobidagi misralar quyidagicha shaklda aytiladi:

*Suv bo'yida turganim yo'q,
Bilakuzugingni olganim yo'q.
Ko'rganlar bersin bilakuzugingni,
Olganlar bersin bilakuzugingni.*

Diqqat qilinsa, ommaviy ijrodagi lapar variantida yigit javobida mantiqiylik kuchli ekanligi ma'lum bo'ladi. Chunki qiz suv bo'yida turgan yigit deb murojaat etgan. Unga javoban yigit suv bo'yiga borganim yo'q desa, o'zaro moslik buziladi. Haqiqatan ham oshiq yigit suv bo'yiga borib, suvga boqib xayol surib turgan. Shu bois u qizga suv bo'yida turganim yo'q deb javob qaytarmoqda. Bu bilan u o'zining qizga bo'lgan muhabbatini, ishq savdosini yashirmoqchi bo'ladi. Biroq bilakuzugi yo'qolgan, ammo yigit uni olgani yo'q. Yo'qolgan pichoqning sopi oltin deganlaridek, olgan bir kishi bo'lsa ham, gumon ming kishiga tushadi. Shuning uchun ham, yigit o'z javobida "ko'rganlar va olganlar" so'zlarini ko'plik shaklida qo'llagan. Bu orqali qizga oshiqu shaydo bo'lib yurgan yigitlarning ko'pligiga va ayni paytda qizning o'zi bilakuzukni ulardan biriga oldirganligiga achchiq qilib ishora qilgan. Har holda laparning ommaviy ijro shaklida qiz va yigit o'rtasidagi aytishuvda mantiqiy izchillik kuchliroq saqlangan.

Navbatdagi bandda esa qiz yigitga do'q-po'pisa qilishga o'tadi. Bu band esa laparning ommaviy ijro shakllarida, xususan, Farg'ona vodiysi shakllarida uchraydi:

Qiz: - *Otangga aytib bildirtamon,
Tovoningdan tildirtamon,
Uch yog'ochga ildirtamon,
Olibsan, ber bilakuzugim.*

Yigit: - *Otamga aytib bildirtaguy,
Tovonimdan tildirtaguy,
Uch yog'ochga ildirtaguy,
Olgan bersin bilakuzuging.*

Qancha dag'dag'a qilmasin biror ish chiqishga ko'zi yetmagan qiz nihoyat yaxshi so'z bilan, sovg'a-salom berishni va'da qilib yigitni iydirmoqchi bo'ladi. Chunki u bilakuzugni yigit olganligini aniq biladi. Qizning yaxshi so'zi va sovg'alar berishi haqidagi va'dalarini eshitgan yigit bilakuzukni qaytarishga ko'nadi. Bu bilan laparda ikki sevishgan yoshning taqdiri qo'shilajakligiga ishora qilingan:

Qiz: - *Qator-qator nor beraman,
Norga qo'shib zar beraman,
Qo'shib-chopib pul beraman,
Olibsan, ber bilakuzugim.*

Yigit: - *Bundan uyga borabering,
Choy-poylarni qilabering,
G'arib ko'nglim olabering,
Kissamdadur bilakuzuging.*

Xullas, san'atkor repertuariga o'tgan lapar keng tarqalib, turli hududlarda ham mustaqil variantlashgan. Xorazm vohasida ijro etilib kelingan yuqoridagi lapar fikrimizning dalili bo'la oladi.

Xalq o'rtasida "Na qilg'aysan" deb aytiluvchi savol-javob shaklidagi lapar keng tarqalgan bo'lib, uning mustaqil bir varianti Xorazmda "Ne deysan" deb yuritiladi. Ushbu lapar yigit va qiz o'rtasida aytilib, yigitning har bir savoliga qiz topqirlik bilan javob aytadi. Masalan:

Yigit: - *Men bog'ingga bog'bon bo'lib,
Bog'ingga kirsam, ne deysan?
Tar ochilgan gullaringdan.
Bir dona uzsam, ne deysan?*

Qiz: - *Sening o'zing bog'bon bo'lib,
Bog'chamga kirgan vaqtingda.
Men o'zim bir gul bo'lib,
Bog'da ochilsam ne deysan?*

Yigit: - *Sening o'zing bir gul bo'lib,
Bog'da ochilgan vaqtingda.
Mening o'zim bulbul bo'lib,
Shoxingga qo'nsam, ne deysan?*

Yigit bulbul bo'lib, gul bo'lib ochilgan qizning baxtiga erishmoqchi ekanligini "shoxingga qo'nsam, ne deysan" deb bayon qiladi.

Shunda qiz bunga rozi emasligini, agar bulbul shoximga qo'nmoqchi bo'lsa, u kaptar bo'lib uchib ketajagini, ya'ni yigitning qo'liga tushmayajakligini bildiradi:

Qiz: - *Sening o'zing bulbul bo'lib,
Shoximga qo'ngan vaqtingda.
Men bir kichik kaptar bo'lib,
Havoga uchsam, ne deysan?*

Laparning Qashqadaryo, Surxondaryo variantlarida xuddi shu motiv sal o'zgacharoq obrazlar vositasida, ya'ni qizning soy chumchug'iga aylanib tutqich bermasligi shaklida, yigit tog' kaptariga aylanib ta'qib qilajagi shaklida ifodalangan:

Yigit: - *Sen soy chumchug'i bo'lsang,
Soylarga qarab uchsang.
Men tog' kaptari bo'lib,
Orqangdan quvib borsam,
Yor, unda na qilg'aysan?*¹

Laparning shunga o'xshash yana bir variantini folklorshunos O.Sobirov 1961-yilda Mardonqul Avliyoqul o'g'lidan, 1971-yilda esa Yusuf O'taganovdan yozib olgan. Bu variantdagi aytishuvda ham yigit va qiz turli qush, hayvon yoki o'simlik shakllaridagi obrazlarga aylanib, bir-birlarini ta'qib etadilar.²

Laparning Xorazm variantida qizning kaptarga aylanib, uni quvajakligini bildiradi:

Yigit: - *Sening o'zing kaptar bo'lib,
Havoga uchgan vaqtingda.*

¹ Ушбу мисол Б.Саримсоковнинг “Лирик қўшиқлар” номи ишидан олинди - Қаранг: “Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди”. Т.: -1990, 160-бет.

² Қаранг: Келиной қўшиқлари ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи О.Собиров. Т.: -1981, 159-162 бетлар.

*Men bir olg'ir lochin bo'lib,
Izingdan quvsam, na deysan?*

B.Sarimsoqov keltirgan variant ham lochin va kaptar obrazlarining ishtiroki bilan yuqoridagi bandga o'xshashlik kasb etadi. Ammo bu variantning farqi shundaki, lochin obrazi olg'ir lochin tarzida, kaptar esa tog' kaptarini shunchaki quvmaydi, balki unga changal soladi.

Masalan:

*- Sen tog' kaptari bo'lsang, yor,
Orqamdan quvib yursang.
Men olg'ir lochin bo'lib,
Changalga olib qolsam,
Yor, unda na qilg'aysan?*

Yigit tomonidan berilgan javobdan keyin laparning Xorazm variantida qiz yovshon o'simligiga aylanib qutilajagini aytadi. Yigit qizga javoban tovshon kemiruvchisiga aylanib, yovshonning tomirini qirqajagini bildiradi:

*Qiz: - Sen olg'ir lochin bo'lib,
Izimdan quvgan vaqtingda.
Men bir katta yovshon bo'lib,
Qumlarga bitsam, ne deysan?*

*Yigit:- Sen bir katta yovshon bo'lib,
Qumlarga bitgan vaqtingda.
Men bir ulli tovshon bo'lib,
Dipingni qirqsam, ne deysan?*

Mazkur laparning o'zga variantlarida bu obrazlar uchramaydi. Mana shu narsaning o'zi ko'rsatib turibdiki, laparning Xorazm varianti o'zgacha yo'nalishda ijodiy rivojlantirilgan. Shuning uchun ham quyidagi misralar boshqa variantlarda yo'q:

Qiz: - *Sen bir katta tovshon bo'lib,
Dipimni qirqqan vaqtingda.
Men giyoh cho'pi bo'lib,
Qumlarga singsam, ne deysan?*

Yigit: - *Sen bir giyoh cho'pi bo'lib,
Qumlarga singgan vaqtingda.
Men qo'ylarga cho'pon bo'lib,
Axtarib topsam, ne deysan?*

Tinglovchi yigit va qiz o'rtasidagi aytishuvning shiddati, ular aylanmoqchi bo'lgan obrazlarning bir-biriga zidligi hamda bir-biriga kushanda ekanligidan hayron qolib, endi nima bo'lar ekan deb turganda, qiz o'zining hayratlanarli topqirligi bilan aytishuvni davom ettiradi:

Qiz: - *Sen qo'ylarga cho'pon bo'lib,
Axtarib topgan vaqtingda.
Men bir boyning qizi bo'lib,
To'rda o'tirsam, ne deysan?*

Sahroga yoyilib o'tlab yurgan qo'ylarning har qanday giyoh cho'pini topib yoyishi aniq narsa. Shunga qarab ma'shuqaning oshiq ta'qibidan qochib qutilishga imkoni

qolmabdi, degan fikrga kelamiz. Ammo qizning boy qiziga aylanib, to'rda o'tirishi, cho'ponning esa unga yetishga chorasini yo'qligini yana bir karra his etamiz. Shunda yigit ham qiz savoliga yarasha javob qaytaradi:

Yigit: - *Sen bir boyning qizi bo'lib,
To'rda o'tirgan vaqtingda.
Men bir boyning o'g'li bo'lib,
Sovchi yuborsam, ne deysan?*

Yigitning javobidan keyin endi aytishuv nihoyasiga yetibdi, degan xayolga kelamiz. Ammo bu xayolni qizning topqirligi, hozirjavobliligi puchga chiqaradi:

Qiz: - *Sen bir boyning o'g'li bo'lib,
Sovchi yuborgan vaqtingda.
Mening o'zim kasal bo'lib,
Dard chekib yotsam, ne deysan?*

Odatda, bemor yotgan qizga sovchi yuborilmaydi, Maboda bilmasdan sovchi kelgan vaqtda ham sovchiga javob berilmaydi. Mana shu paytda yigit topqirlik bilan tabibga aylanadi va qizni ta'qib etishda davom etadi:

Yigit: - *Sening o'zing kasal bo'lib,
Dard chekib yotgan vaqtingda.
Men bir katta tabib bo'lib,
Dardingni bilsam, ne deysan?*

Laparning Xorazm varianti to'la mustaqillikka erishgan variant hisoblanadi. Chunki giyohga aylangan ma'shuqani cho'ponga aylanib topish, boyning qiziga aylangan ma'shuqani boyning o'g'liga aylanib sovchi qo'ydirish, qattiq bemorga aylangan qizni katta tabibga aylanib davolash kabi motivlarni laparning boshqa mahalliy variantlarida uchrata olmaymiz. Shunga ko'ra laparning yechimi ham o'ziga xos va betakrordir. Ma'shuqaning ko'rpaga aylanishi, oshiqning shu ko'rpaga kirishi bilan lapar yechimi muvaffaqiyatli yakunlanadi. Ma'shuqa javobsiz qoladi, oshiq esa uning vasliga erishadi:

Qiz: - *Sen bir katta tabib bo'lib,
Dorini bergan vaqtingda,
O'z-o'zimga duo o'qib,
Ko'rpaga singsam, ne deysan?*

Yigit:- *Sen o'zinga duo o'qib,
Ko'rpaga singgan vaqtingda,
Mening o'zim kuyov bo'lib,
Ko'rpangga kirsam, ne deysan?*

Ushbu laparning professor B.Sarimsoqov keltirgan namunasi qiz va yigitning metamorfozik shakllari boshqacha yo'nalishda davom etadi. Masalan, ma'shuqa olg'ir lochin bo'lib, tog' kaptariga changal urmoqchi bo'lganda, oshiq mergan bo'lib, uni otib olmoqqa shaylanadi. Shunda ma'shuqa bog'da qizarib pishib turgan anorga aylanib qutulmoqchi bo'ladi. Oshiq esa bog'bonga aylanib, anorni uzib olmoqchi bo'ladi. Pishib turgan anorni bog'bon bo'lib uzib olish mohiyatan oshiqning ma'shuqa visoliga etishganligidan dalolat

beradi. Shunday yechim bilan lapar nihoyasiga yetadi. Chunki, ma'shuqa yigitning savoliga javob topa olmaydi:

Qiz: - *Sen mergan ovchi bo 'lsang,
Miltiqda otib olsang.
Men bog 'da anor bo 'lib,
Qizarib pishib tursam,
Yor, unda na qilg 'aysan?*

Yigit: - *Sen bog 'da anor bo 'lsang,
Qizarib pishib tursang.
Men yurgan bog 'bon bo 'lib,
Bittalab uzib olsam,
Yor, unda na qilg 'aysan?*¹

Demak, “Ne deysan?” yoki “Na qilg 'aysan?” deb savol-javob tarzida aytiluvchi xalq laparlari professional san'atkorlar repertuariga o'tib, ularning estetik didi, dunyoqarashi, so'zamolligiga qarab turli yo'nalishlarda rivojlantirilgan. Biroq mazkur laparning barcha mahalliy variantlarida ham yechim qizning javob topa olmasligi va ikki yoshning visoliga yetishuviga ishora qiluvchi javoblari bilan yakunlangan. Fikrimizning dalili sifatida O.Sobirov e'lon qilgan “Cho'pon bilan qiz” laparining yechimini keltirish mumkin:

Qiz: - *Katta ajdarho sen bo 'lsang,
Azroiling men bo 'lib,
Joningni olsam, qaytasan?*

¹ Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди, 160-бет.

*Yigit: - Azroilim sen bo'lsang,
Xudoyi taolo men bo'lib,
Buyruq qilsam, qaytasan?'*¹

Qiz aylanmoqchi bo'lgan diniy-mifologik obraz Azroil bo'lib, uning changalidan hech bir banda, hech bir jonzot qutila olmaydi. Shunga ko'ra, yigit endi javob topa olmasa kerak deb o'ylash mumkin. Lekin, yigit mantiqan aytishuviga yakun yasovchi metamorfozik obrazga murojaat qiladi. Bu ollo taoloning o'zi edi. Faqat ollo-taologina barcha mavjudotning ustidan hokimi mutloq. Azroil ham xudoning hukmini ado etuvchi farishta. Shu bois qiz javob topa olmay qoladi va taslim bo'ladi. Uning taslim bo'lishi esa laparga o'ziga xos mantiqli yechim bag'ishlaydi.

Xullas, savol-javob shaklidagi laparlar san'atkorlar repertuarida ijodiy rivojlantirilib to'ylar, sayl va bazmlarda jonli ijro etilib kelinmoqda. Bundan shunday xulosaga kelish mumkin. Xalq laparlarini to'ylarda ijro etish an'anasi so'ngach, uning ayrim namunalari professional san'atkorlar yoki folklor ansambllari repertuariga o'tib o'zlashib yashamoqda. Demak, san'atkorlar yoki folklor ansambllari ayrim folklor asarlarining hozirgi paytda jonli ijrosini ta'minlash vositasiga aylanib qoldi.

Xalq laparlarining qizlar bazmida - lapar kechasida ijro etilmay qolishiga bir nechta sabablar bor.

Birinchisi - maishiy hayotimizga, marosim va sayllarimizga professional san'atning keng kirib kelishi. Mana shu jarayonda to'y marosimlardagi yor-yor, o'lan kabi lapar janri ham ijro etilmay qoladi.

¹ Келиной кўшиклари, 162-бет.

Ikkinchisi - milliy marosimlarimiz va tantanalarimizdagi milliy an'analar, aytim, tomosha va o'yinlarimizning eskilik qoldiqlari deb tashviq qilish siyosati. Buning oqibatida ko'pchilik, yosh avlod qadimiy qo'shiq va laparlarimizdan kechib, professional san'atga yuz tutdilar.

Uchinchisi - xalq orasida lapar aytuvchi mohir ijrochilarning olamdan o'tishi va lapar aytish an'analariining sekin-asta unutila borishi.

Xulosa qilib aytganda, qizlar bazmida lapar aytish an'anasining so'nishi professional qo'shiqchilikning keng o'rin olishiga sabab bo'ldi. Bu jarayonda faqat professional san'atkorlar repertuariga o'tib o'zlashgan laparlarga saqlanib qoldi va mazkur janrning jonli ijroda yashashini ta'minladi.

2. Ommaviy ijro shaklida saqlanib qolgan laparlar.

Laparning ommaviy ijro shakli so'ngach, ilgari qizlar bazmida jonli ijro etilib kelingan laparlar turli to'plamlarda, folklorshunoslar tomonidan to'plangan manbalarda, arxivlardagina saqlanib qolgan.

Keng omma ijro etgan laparlar ijrosi, ishimizning oldingi bobida aytilgandek, an'anaviy boshlama band bilan boshlangan. Ana shundan keyin yigitlar va qizlar o'rtasida galma-gal turli mavzu hamda mazmundagi to'rtliklar aytilavergan. Ularda muayyan mavzuni izchil davom ettirish, savollarga javob qaytarish shart emas. Ishqilib lapar ijrosi paytida har bir tomon o'zi bilgan to'rtlikni tez fursatda ijro etib, lapar aytish jarayonini to'xtatib qo'ymasa bo'lgani. Mana shuning uchun ham ommaviy ijro etilgan xalq laparlari terma xarakteriga ega. Masalan, "Oq olma, qizil olma" to'plamiga kirgan aksariyat laparlar buning yorqin misoli bo'la oladi:

Yigit: - *Qizlarjon tomga qo'yodir bo'zini,
Savdogarga ko'rsatodir o'zini.
Savdogar savdo qiladir mol uchun,
Yigitning topgan moli qizlar uchun*

Qiz: - *Daryoning naryog'ida hayhaylagan,
Qamchining sopiga zar boylagan.
Qamchisini qayirib otga solgan,
O'z yorini yomonlab xatga solgan.*

Navbatma-navbat aytilgan ushbu bandlar o'zaro na mavzu, na mazmun jihatidan bog'langan. Ular to'la mustaqil bandlardan iborat bo'lib, har ikki tomon ularni o'z vaqtida ijro etib, lapar kuylash jarayonini davom ettirishga xizmat qiladi, xolos. Bunday misollar "Gulyor" Farg'ona xalq qo'shiqlari to'plamida ham ko'plab uchraydi.

Qiz: - *Tayg'inchoqqa ot solganda toyishadi,
Ustidagi egar-jabduq mayishadi.
Qiz tanlashga elimizga nega kelding,
Qalin uchun qovurg'ang qayishadi. (179-bet)*

Yigit: - *Poyga kuni chopganim ola pakki,
Elimizda maqtanib, qilding chakki.
Gapga chechan qizlar turib o'lan aytsa,
Unga javob topolmay yersan dakki. (179-bet)*

Xullas, ommaviy ijro shaklidagi ijrochilik XX asrning 60-yillaridan boshlab asta-sekin so'na boshladi. Hozir esa bu shaklda ijro etiluvchi xalq laparlarini mutlaqo uchratib

bo'lmaydi. Ammo folklorshunoslarimiz 20-50-yillar mobaynida ommaviy shaklda ijro etilgan laparlarning go'zal namunalarini yozib olib, ularning yaxshi namunalarini to'plamlarda e'lon qilganliklari sababli xalq laparlarining bunday ijro shakli ham mavjudligi haqida bahs yuritmoqdamiz.

Endilikda istiqloq sharofati bilan milliy qadriyatlarimizga keng yo'llar ochilayotgan bir paytda shoyadki to'ylarimizda lapar aytish an'analari yana qaytadan tiklansa, xalq laparlari qizlar bazmini qizdirish, unga jo'shqinlik va quvonch bag'ishlash bilan birga katta tarbiyaviy vazifa ham bajaradi. Chunki lapar kuylash yigit va qizlarni o'zaro halol so'zamollik qilish mahoratini egallashlariga imkon beradi. Qolaversa, yigit va qizlar o'rtasidagi intiq munosabatlarni nozik ishoralar bilan ifodalashga imkon bergan. Demak, lapar aytish jonli an'anasi marosimga musiqiy-emotsional ruh bag'ishlash bilan bir qatorda katta ma'naviy, axloqiy-tarbiyaviy vazifa ham ado etadi.

Xalq laparlarining mavzu doirasi va ijro shakllari yuzasidan yuqorida aytilgan fikr-mulohazalar umumlashtirilsa, quyidagicha xulosalarga kelish mumkin:

1. Xalq laparlari asosan yigit va qizlar tomonidan ijro etilganligi va nikoh to'ylarining qizlar bazmida aytilganligi sababli ularda ishq-muhabbat mavzui yetakchilik qiladi. Mana shu yetakchi va doimiy mavzu doirasida vafo-sadoqat, bevafoqlik, hijron, armon, visol quvonchlari, ayrilish tashvishlari, g'am-anduh kabi hayotiy mavzular kuylanadi. Bu mavzular goh yigit tomonidan, goh qiz tomonidan tilga olinadi.

2. Xalq laparlarida hajviy mavzular ham keng ishlangan. Kishilardagi tabiiy nuqsonlardan tortib (masalan: buqoq, bukrilik, ko'r yoki g'aylik, kal yoki karlik va h.k.), ularning

xarakteriga xos ishyoqmaslik, dangasalik, andishasizlik, uyatsizlik, insofsizlik va yulg'ichlik kabi illatlar ustidan kulinadi. Bunday hajviy mavzular xalq laparlarining ijtimoiy-g'oyaviy vazifasini, ularning faolligini oshiradi va katta tarbiyaviy vazifa ado etadi.

3. Xalq laparlari uzoq tarixiy taraqqiyotni bosib o'tdi. Mana shu jarayonda uning ijro shaklida ham turlicha o'zgarishlar yuz berdi. O'tgan asrning 50-60-yillaridan boshlab xalq hayoti, to'y va boshqa marosimlariga, bayram hamda sayllariga professional san'at kirib keldi. Mana shuning oqibatida to'ylardagi, sayllardagi laparlar o'rnini professional qo'shiqchilik egalladi. Xalq o'rtasida keng ommaviy ijro etilib kelingan laparlarning ayrimlari professional hamda havaskor xonandalar ijrosiga o'tib o'zlashdi. Natijada, xalq laparlarining professional san'atkorlar ijrosidagi shakli vujudga keldi. Bunday ijrodagi laparlar musiqa jo'rligida ijro etilishidan tashqari nisbiy barqaror matnlarga asoslanadi va ijro jarayonida badihago'ylik uchramaydi. San'atkorlar ijrosidagi laparlar ommaviy namoyishlar tufayli keng variantlashgan. Masalan, Xorazm kabi mahalliy variantlari yuzaga kelib, ularning har biri ham san'atkor yoki havaskor xonandalar tomonidan kuylanadi.

4. Xalq laparlarining ommaviy ijro etilgan shakllari ham mavjud bo'lib, ular hozir lapar kuylash an'anasi so'ngach, ijro etilmay qoldi. Lekin laparlarning matnlari turli to'plamlarda, folklor arxivlari va to'plovchilarning daftarida saqlanib qolgan.

UCHINCHI BOB

XALQ LAPARLARINING BADIYYATI

Xalq laparlarining badiiyati nazariy jihatdan bu - janr poetikasi demakdir. Binobarin, xalq laparlarida voqelikning o'ziga xos tarzda aks etishi, obrazlar tizimi va obrazli ifoda vositalari, lirik konflikt va uning in'ikosi, she'riy shakl muammolari bevosita lapar janrining poetik xususiyatlarini tadqiq etishini tashkil etadi. Shuning uchun ham janr kategoriyasi folklor asarlari poetikasini yoritishda eng muhim va belgilovchi nuqta sanaladi¹. Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, istalgan matnning poetikasini tahlil qilish ana shu matn mansub bo'lgan janr badiiyatini yoritishga olib keladi.

O'zbek xalq laparlari badiiyati haqida so'z ketar ekan, eng avvalo, bir narsani - laparlar badiiyatini tadqiq etish tarixi haqida bir og'iz to'xtalmay o'tib bo'lmaydi. Shu jihatdan qaralsa, o'zbek xalq laparlari haqida ozmi-ko'pmi mulohazalar bildirgan Elbek, A.Fitrat, M.Alaviya va B.Sarimsoqovlar mazkur janrning badiiyati haqida deyarli to'xtalmaganlar.² Bunga sabab, birinchidan, ular mazkur janr haqida umumiy tarzda axborot berishni nazarda tutgan bo'lsalar, ikkinchidan, u paytlarda muayyan janrlar poetikasini tekshirish tajribasi hali folklorshunosligimizda u qadar keng urf bo'lmagan edi. Shu

¹ Путилов Б.Н. Современные проблемы исторической поэтики фольклора в свете историко-типологической теории. //Фольклор. Поэтическая система. М.: 1977. с.15.

² "Билим ўчоғи", 1992, 1-сон, 96-98 бетлар; Адабиёт қондалари.-Т.:1995, 89-90 бетлар; Ўзбек халқ маросим қўшиқлари.-Т.:1974. 194-203 бетлар; Ўзбек фольклори очерклари. Уч жилдлик. 1-жилд.-Т.:1998, 197-199 бетлар.

bois bizning xalq laparlari badiiyatiga oid fikr-mulohazalarimiz ana shu yo'ldagi dastlabki izlanishlar sifatida qaralishi lozim.

Ma'lumki, har bir janrning tasvir hamda ifoda imkoniyatlariga qarab real voqelik turli janrlarda turlicha nisbatlarda aks etadi. Bu narsa adabiyotshunoslikda umumiy tarzda janr imkoniyatlari deb yuritiladi. Xuddi shu jihatdan laparlarga murojaat etsak, mazkur janrning o'ziga xos qamrov imkoniyatlari mavjudligini ko'ramiz.

Eng avvalo, shuni aytish kerakki, lapar xalq lirikasining mustaqil janri bo'lib, u voqelikni shaxsning oniy kechinmalari orqali aks ettiradi. Lapar ikki shaxsning o'zaro muloqat (dialog)i shaklida ijro etilganligi sababli oniy kechinma miqyosi ham odatdagi lirik qo'shiqlar qamroviga nisbatan kengroq bo'ladi. Bundan tashqari, kechinma ko'p hollarda, o'zaro bir-biriga zid xarakterga ega bo'ladi. Ijrochilar bevosita so'z, xatti-harakat, mimika yordamida o'zlarining qalb kechinmalarini tomoshabinlar (tinglovchilar) oldida bayon etishlari bilan laparlar muayyan darajada dramatik turga o'xshab ketadi. Chunki so'zlar vositasida ifodalangan kechinmalar bevosita ijro paytidagi zamon bilan hamnafas yangraydi. Bu xususiyat ham drama turiga oid janrlarga xos xususiyat sanaladi.

Lapar ijrochilari (yigit va qiz, ayol yoki erkak) ijro paytida ilgari o'zlariga ma'lum bo'lgan, aytib yurgan matnlarni kuylaydilar. Ilgari, ya'ni lapar janri eng gullab-yashnagan davrlarda, lapar aytuvchilar vaziyatga moslab yangi-yangi lapar bandlarini badiha yo'li bilan yaratganlar. Shu yo'l bilan lapar janri har bir bazm yoki saylda, bayram va tantanalarda yangi-yangi namunalar bilan boyib borgan. Keyinchalik lapargo'ylarning kamayib ketishi, janr ijrosida ko'proq

an'anaviy bandlarni kuylash, asta-sekin ijro jarayonida badihago'ylikning, demakki, ijodiylikning so'nishiga olib keldi. Mana shundan keyin lapar ijrochilari lapar kechalarida o'zlari bilgan an'anaviy namunalarga murojaat eta boshladilar. Masalan, quyidagi lapar bandi mavjud manbalarning barchasida aynan bir xil mazmun va shaklda keltiriladi:

*Qiz: - Daryoning naryog'ida bir to'p g'o'za,
U g'o'zaning tagida oltin ko'zi.
Jon yanga, jonim yanga, arzim sizga,
O'ynashga ruxsat bering qora ko'zga.*

Ushbu an'anaviy lapar misralarini qachonlardir ijodkor laparchi yaratgan. Keyinchalik bu misralar o'zga ijrochilar tomonidan yodlab olinib, muayyan vaziyat va sharoitlarda hech o'zgartirilmay kuylanaveradi. Keyingi davrlar laparchilik an'anasida yuzaga kelgan bunday holat bizga quyidagicha xulosaga kelish uchun asos bo'la oladi.

Birinchisi - lapar aytish bazmga emotsional ruh bag'ishlash barobarida yoshlar o'rtasida bir-birlariga o'z dillarini, dilda yashirib yotgan orzu-armonlarini bayon etishga ham imkon beradi. Mana shundan kelib chiqsa, yuqoridagi lapar matni yigit va qiz o'rtasida axborot berish hamda uni qabul qilib olish vazifasini ado etadi.

Ikkinchisi - lapar aytuvchi shaxslar ijro paytida lirik axborotni bir-birlariga shunchaki yetkazuvchi va uni qabul qilib oluvchilargina emas. Ular ayni paytda o'zlarining dillaridagi tuyg'ularni ham tayyor matnlar vositasida ifodalovchilar hisoblanadilar. Chunki ular muayyan sharoit va vaziyat, qalb kechinmalarining da'vatiga qarab matn tanlaydilar. Tanlangan

an'anaviy matn esa ijrochining his-tuyg'ulari bilan yo'g'rilib butunlay o'zgacha mohiyat, ohang va ta'sirchanlik kasb etadi.

Yuqorida keltirilgan misralarga jiddiyoq ahamiyat bering. Unda o'z sevgan yigiti bilan uchrasha olmayotgan, dili hijron azobida qon bo'lgan qizning nolasi yashiringan. Darhaqiqat, o'zbek xonadonlarida qizning yurish-turishidan, xatti-harakatidan ota-ona va yangalar xabardor bo'lishgan. Yanga-akaning xotini esa ko'pincha qayni-singil bilan sirdosh bo'lgan. Xalqimizga xos bo'lgan ana shu milliy kalorit lapar misralarida o'z ifodasini topgan. Shuning uchun ham qayni-singil haddi sig'ib o'z yangasidan sevgan yigiti bilan visol damlariga yetishga ijozat so'ramoqda. Demak, lapar aytuvchilar ijro jarayonida o'z rolini sidqidildan ado etayotgan mohir aktyorlarga o'xshab ketsalar ham, biroq ijro etayotgan matnlarning o'z dardlariga, kechinmalariga mosligiga qarab ularga o'xshata olmaymiz. Ular ijro jarayonida har bir an'anaviy matnni ham ijodiy o'zlashtirib, unga o'zlarining qalb qo'rlarini to'kib, qaytadan hissiy idrok etib kuylaydilar. Shu bois ham lapar ijrosi paytida aytilgan har bir an'anaviy matn to'la ma'noda original matn sifatida jaranglaydi.

Quyidagi lapar matni oshiqi beqaror yigit tilidan butunlay betakror dil izhori sifatida yangraydi:

- *Lapar aytib ishqingizda kuyaman, yor,
Laparni aytib-aytib bo'laman zor.
Laparni sizga ma'qul qilaman deb,
Doimo xalq ichida bo'laman xor.*

Lapar misralaridan ma'lum bo'ladiki, oshiq yigit lapar aytib, o'z sevgisiga beparvo qizni maftun etaman deb el-xalq

ichida kulgiga, ta'na-malomatga qoladi. Agar lapar ijrochisining tabiiy holati, kechinmalari va xatti-harakati lapar mazmuniga mos kelmasa, unday ijroning tinglovchilarga ta'siri, lapardagi misralar qatidan joy olgan otashnok mehr, dil harorati ko'ngildagidek bo'lmaydi. Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, laparda lirik qo'shiq, yor-yor, kelin salom kabi xalq lirikasi janrlaridan farqli o'laroq ijro jarayonida ijrochi va ijodkor shaxsiyati tamoman birlashib ketadi. Demak, laparlarda lirik qahramon obrazi faqat lirik ijrochi shaxsiyati orqali namoyon bo'ladi.

Xalq laparlarida voqelikni aks etishi miqyosi haqida gap ketganda, eng avvalo, janrning mavzu doirasidan kelib chiqib fikr yuritish lozim. Chunki mavzu doirasi xalq laparlarining mazmuniy qamrovini belgilovchi mezon hisoblanadi. Mana shu jihatdan qaralsa, laparlarda oshiq va ma'shuqa o'rtasidagi turli munosabatlar: vafodorlik va bevafoqlik, visol sururi va ayriliq azoblari, orzu-umid va cheksiz armon kabilar aksariyat laparlarning mazmuniy qamrovini tashkil etsa; hajviy laparlarda dangasalik, beodoblik, yolg'onchilik, nopoklik kabi ijtimoiy illatlarni tanqid qilish bilan birga tabiiy nuqsonlarga ega bo'lgan shaxslar o'rtasidagi komik xarakterdagi aytishuvlar kabi mazmuniy qamrov doirasini tashkil etadi. Yuqorida qayd etilgan hayotiy mazmun qamrovi janrning imkoniyatlari bilan shartlangan holda oniy kechinmalar sifatida ifodalanadi. Chunki xalq laparlarida keng epiklik, batafsil tasvir kabilar uchramaydi. "Yor, nimalar devdim sizga" lapari fikrimizning dalili bo'la oladi.

Laparda ma'shuqaning oshiq yigitga noz-adolari, da'vat va topshiriqlari, yigitning qizga bergan javoblari ifodalangan.

O'z sevgilisining barcha talabalarini so'zsiz bajarishidan mamnun bo'lgan qiz o'sma olib kelishi haqidagi iltimosni eslatish bilan lapar boshlanadi:

Qiz: - *Yor, nimalar devdim sizga,
Yana nimalar devdim sizga,
O'smalar oling voya, yor, bizga.*

Qizning talabidan mamnun bo'lgan yigit sevgilisining o'sma qo'yib, yanada go'zal va nazokatli bo'lishini aytib, uning talabini so'zsiz bajarajakligini bildiradi:

Yigit: - *O'smalarni qo'yvolib, qo'yvolib,
Uchirib kelasiz-a, yor, bizga,
Kuydirib kelasiz-a, yor, bizga.*

O'z talablarining so'zsiz amalga oshishini bilgan qiz yoriga yana boshqa bir talab qo'yadi:

Qiz: - *Yor, nimalar devdim sizga,
Yana nimalar devdim sizga,
Atlaslar oling voya, yor, bizga,
Atlaslar oling voya, yor, bizga.*

Yigit:- *Atlaslarni kiyvolib, kiyvolib,
Qilpillab kelasiz-a, yor, bizga,
Lovillab kelasiz-a, yor, bizga.*

Mana shu tariqa lapar qizning yigitga qo'ygan talablarini bildirishi, ana shu talablarning bajarilishi tufayli ma'shuqaning yanada go'zal va latofatga to'lishini ifodalovchi oshiqning dil so'zlarini bayon etishdan tashkil topgan. Laparda aks etgan yigit va qizning o'zaro muloqoti, makon va zamoni

o'zgarmaydi. Chunki lirik makon va zamon lirik qahramon kechinmasi miqyosi doirasida amal qilish na faqat xalq lirikasi, balki yozma she'riyat uchun ham bir xilda amal qiluvchi qonuniyatdir.

Xalq laparlaridagi obrazlar tizimi ham o'ziga xos bo'lib, ushbu tizimni oshiq, ma'shuqa, ularning ota-onasi, raqib (ag'yor), yalqov, mehnatsevar inson va tabiiy nuqsonga ega bo'lgan shaxslar tashkil etadiki, bu narsa janrning hayotiy qamrov doirasi bilan bog'liqdir. Chunki laparda aks etmagan hayotiy mavzu bilan aloqador obrazlarning janr tarkibiga kirishiga imkon bo'lmaydi.

Laparlardagi obrazlar tizimi haqida biz umumiy tarzda fikr yuritdik. Aslida har bir jamlovchi obraz o'z ichida turli-tuman xarakterdagi obrazlarni qamrab oladi. Masalan, oshiq vafodor yoki bevafo bo'lishi mumkin. Ma'shuqa ham har xil bo'ladi. Ota-onalar obrazi ham xuddi shunday, ya'ni ikki yoshning sevgisiga xayrxoh yoki qarshi bo'lishi mumkin. Shu jihatdan qaralsa, xalq laparlaridagi obrazlar tizimining doirasi keng va rang-barangdir. Masalan, quyidagi lapar bandida o'z ma'shuqasini yor deyishga uyaladigan bevafo oshiq obrazi haqida so'z yuritilgan:

Yigit: - *Daryoning u yuzida minoraman,
Yugurib borib minoraga suyolaman.
Ichi zarrin sirti kumush piyolaman,
Men seni yor degani uyolaman.*

Quyidagi lapar bandida esa qizning yigitga turmushga chiqishdan norozi ona obrazi haqida kuylanadi:

Yigit: - *Daryoning naryog'ida shaftolizor,
Shaftolizor tagida qizlar bozor.
Otangiz berar bo'lsa, biz xaridor,
Onangiz tillaridan xudo bezor.*

Xulosa qilib aytganda, laparlardagi obrazlar tizimi o'ziga xos bo'lib, ularning barchasi lirik konflikt yechimida, lirik voqealar rivojida faol ishtirok etadilar. Shu bois xalq laparlari jo'shqin, tinglovchini maftun etadigan bir tarzda ijro etiladi.

Yuqorida lirik konflikt atamasini ishlatdik. Binobarin, laparlardagi konflikt va uning yechimi haqida qisqacha to'xtalib o'tish joiz ko'rindi.

Lapardagi konflikt yigit va qiz, yigit va qizning ota-onasi, yigit hamda qizga oshiq bo'lgan raqib, aldangan qiz va uning yori, mehnatsevar inson va yalqov shaxs, tabiiy nuqsonga ega bo'lgan shaxslar (masalan, cho'tir va buqoq) kabilar o'rtasidagi ziddiyatlardan tashkil topgan.

Ijrochilarning keskin ikki qutbga aloqadorligi, lirik konfliktning ana shu tomonlar o'rtasida keskin kechishi xalq laparlarining dialogik nutq shaklida ijro etilishiga sabab bo'lgan.

Nutqning ikki shaxs o'rtasida savol-javob, bahs-munozara tarzida kechishi tinglovchilarda mazkur janrga bo'lgan qiziqishni kuchaytiradi. Chunki ikki lirik obrazning drammatizmga to'la qalb kechinmalarini butun jo'shqinligi, ziddiyatligi bilan ifodalash tinlovchilarning diqqat-e'tiborini, fikri-zikrini cho'lg'ab olishi tabiiy holdir. Shuning uchun ham, dialogik nutq shakli lapar janrining yetakchi kompozitsion usuli, bosh estetik tamoyili darajasiga ko'tarilgan.

Lapar ijrochilari bo'lmish yigit va qiz ayni paytda beqaror oshiq-mash'uqalar qiyofasida bir-birlari bilan aytishadilar. Bu aytishuvda yigit ma'shuqaning hajrida zor-u sargardon yurgan oshiq sifatida sevgilisining vasliga erishish uchun lozim bo'lgan narsa va shartlarni majoziy yo'lda savol berish orqali ifodalaydi. Qiz ham berilgan savolga majoziy yo'l bilan javob berish orqali visolga erishish mutlaqo imkonsiz narsa ekanligini ma'lum qiladi. Mana shu tariqa xalq laparlarida andisha, hayo pardasiga o'ralgan ikki qalb o'rtasidagi jonli, haroratli muloqot yuzaga keladi.

O'zbek xalq laparlaridagi dialog hamma vaqt ham savol va javob tariqasida kechavermaydi. Ayrim laparlarda oshiq va ma'shuqa o'rtasidagi lirik muloqot dilkash bir hamdardlik, o'zaro mehribonlik kayfiyatlarini ham ifodalashga xizmat qiladi. Masalan, Xorazm laparlaridan keltiriladigan quyidagi bandlar fikrimizning dalilidir.

Qiz: - *Egnimda ko'ylagim gullari yitti,
Ko'prikda sevgilim keynimdan yetdi.
Ro'molim qaytarib yuzimdan o'pdi,
"O'pma" degan edim, qahr etib ketdi!*

Yigit: - *Botinkang o'kchasi saza beradi,
So'zlagan so'zlaring maza beradi.
Kelmay-kelmay bir keluvdim yoningga,
"O'pma" deganlaring azob beradi.*

Sog'inch azobidan zada bo'lgan oshiq o'z yorini ko'prik ustida uchratadi va uning ro'molini qayirib yuzidan bo'sa oladi.

¹ УЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти фольклор архиви, инв. № 1636.

Bundan o'zgalar xabardor bo'lib qolishidan xavotirlangan qiz yigitga "o'pma" deydi. Mana shu birgina so'zdan xafa bo'lgan yigit sevgilisining rahmsizligidan zorlanadi. Lekin qiz ham yigitni intiqlik bilan kutgan, ammo o'zidagi bu holatni pinhon saqlaydi. Chunki haqiqiy ishq pinhona yonish, pinhona visol bilan maroqli.

Lapardagi holat, vaziyat ikki yoshning baxtli umr kechirishlariga, bir-birlariga vafodor bo'lishlariga xayrixohlik ruhi bilan sug'orilgan. Shu bois ular uchrashgan makon ramziy detal bilan aloqador. Chunki ko'prik bir-biridan ayri bo'lgan ikki qirg'oqni tutashtiruvchi, bog'lovchi vositadir. Binobarin, yigit va qizning uchrashuvi ko'prik ustida yuz beradi. Demak, ular bir-birlarini sevadilar, ayriliq azobidan esa zada bo'lganlar. Shunga qaramay ma'shuqa o'z oshig'iga "o'pma" deb e'tiroz bildiradi. Bu hukm oshiqqa, uning samimiy muhabbatiga qarshi aytilgan e'tiroz emas, balki xalqimizning milliy ruhiga xos ibo va andisha yuzasidan aytilgan so'z edi. Mana shuning uchun laparning navbatdagi bandida qiz o'z iqrorini, ichki kechinmasini bayon etib, har qanday visolning o'z o'rni, vaziyati bor, demoqchiday bo'ladi:

*Qiz: - Qibla yonda bir bog'im bor anjirli,
Qachon borsam, darvozasi zanjirli.
Men seni sevaman, bilsang qanchalik,
Uyqu mazalimi, yor mazalimi?*

Qizning aytgan so'zlariga, ginasiga e'tibor bering. Qibla tomonda, ya'ni xilvat bir joyda, kishilar ko'zidan ovloqroq joyda bir bog'i bor. Qiz ana shu ovloq bog'da yigit bilan visolga borishni istaydi. Kun botib, qorong'ulik tushgach, yigitni o'sha bog'da kutadi. Ammo bundan bexabar, beparvo yigit uxlab

qoladi. Yuqoridagi lapar bandida sevgilisiga intizor qizning ichki iqrori, dardi va yigitning beparvoligidan noligan “zori” ifodalangan. Shu bois bandning to‘rtinchi misrasida u kesatib “uyqu mazalimi, yor mazalimi” deya savol beradi.

Visol onlarining lazzatini tatimagan, bunday onlarning shukuhidan yonmagan oshiq, albatta uyqu lazzatini afzal deb biladi. O‘z kesatig‘i bilan qiz “sen odamlar ko‘p o‘tadigan ko‘prik ustida o‘pib, meni barchaning oldida sharmanda qilma, agar farosating yetsa, tunda uyquni tark etib, ovloq ana shu boqqa kel. Men ham seni sevaman, ammo bu sevgini hammaga oshkor etib, ta’na-yu malomatga qolishning nima hojati bor” demoqchi. Mana shundan so‘ng yigit qizning dashnomini, uning nimaga ishora qilayotganini anglab yetadi:

Yigit: - *Nomoshomda chiqqan oylar botmagay,
Shu yoringa kelgan davlat qaytmagay.
Kelmay-kelmay bil keluvdim bu elga,
To‘qqiz oqshomgacha tonglar otmagay.*

Mazkur bandda yigitning o‘z xatosini anglab yetganligi, endi ana shu ovloq bog‘da namozshomdan keyin visolga borajakligi va “to‘qqiz oqshom” gacha, ya’ni tongga qadar birga bo‘lajakligini nozik ishora bilan ifodalamoqda.

Demak, laparga xos dialog usulidagi kompozitsiya, bir tomondan, obrazlarning ruhiy ahvolini, ichki kechinmalar dramatizmining tarangligini tinglovchilarga to‘laroq yetkazishga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, asarni oddiy bayonchilikdan qutqaradi. Bayonchilik esa lirik janrlar uchun xos xususiyat emas. Uchinchidan, har bir to‘rtlik bandning o‘zga shaxs tilidan ijro etilishi asarga nisbatan bo‘lgan tinglovchilarning qiziqishini kuchaytiradi, ularning diqqatini

lapardagi voqeaga, ruhiy kechinmalarga kuchliroq jalb etishga xizmat qiladi. Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, dialog lapar janri uchun faqat shakliy usul emas, balki janrning bevosita hayotiy, g'oyaviy-estetik vazifasini ado etishga xizmat qiluvchi muhim kompozitsion usuldir. To'rtinchidan, har bir to'rtlikning o'zga shaxs tomonidan ijro etilishi asardagi polifoniyaning (ko'p ovozlilikning) kuchayishiga olib keladi. Polifoniya esa asar qahramonlarining hayotga, insonlarga bo'lgan munosabatlarini aniq va lo'nda ifodalashga xizmat qiladi.¹

Lapar o'tmishda qizlar bazmini shod-xurramlik bilan kechishini ta'minlagan, ularning fayzli o'tishini ta'minlashgagina xizmat qilgan janr bo'lib qolmay, u sevishgan dillarni nozik ishoralar bilan bog'lashga ham imkon bergan. Qiz va yigit o'rtasida aytilgan o'tli lapar misralari ularning qismatini, kelajagini bir umrga bog'lashga ham ko'maklashgan. Quyidagi laparda ana shunday holat kuzatiladi:

Yigit: - *Bir ko'rib jamolingni,
Qalbm bo'ldi ming pora.
Nerdan duchor bo'libman.
Senday jilvali yora.*

Qiz: - *Sochim uchi jimalak,
Uchi mening qo'limda.
Oshiq yonmas bo'lama,
O'z yorining yo'linda.*

¹ Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. М.: 1972. -с.70-185.

Bir ko'rishdayoq oshiqi beqaror bo'lgan yigit o'z muhabbatini bayon etib, yorning visoliga yetishning chorasini topolmay qiynaladi. Biror najot topolmagach, taqdiridan noliydi va sevgilisidan ilinj qidiradi. Shunda ma'shuqa dadillik bilan o'z mehrini bildiradi. "Sochning jimalak uchi" detali va bu detalning qizning ixtiyori o'z qo'lida ekanligi, bu - "o'z-xohish-irodam o'z qo'limda agar sen arzisang, men sen bilan umrbod birga bo'lishim mumkin" deganidir. Biroq buning uchun oshiq ma'lum bir fursat sinovdan o'tishi, o'z mehri va sadoqatini bildirishi, qizning ishonchini oqlashi lozim. Agar oshiq yorning yo'lida intizorlik bilan yonmasa, uni kutmasa, bunday muhabbatning umri zavol topadi.

Qizning sevgi haqidagi so'zlaridan lol qolgan yigitning yuragiga shubha oralaydi, u qizning ko'ngil qo'ygan yori balki boshqadir, degan gumonga boradi. Qizning muhabbati faqat o'ziga qaratilganligiga to'la ishonch hosil qilishi uchun yigit o'smoqchilab savol bera boshlaydi:

Yigit: - *Qoshing qorami, yorim,*
Ko'zing olami, yorim.
Ko'ngildagi sevganing,
Bizday bolami, yorim?

Qizning muhabbatidan lol qolgan yigitning shubhalanishiga asosi bor. Chunki u qizdan bunday dalil iqorni kutmagan edi. Mana shuning uchun yigitning yuragida bir-biriga zid kechinmalar dolg'alanadi. U qizning "sevganing bizga o'xshagan bolami" deb savol beradi. Aslida ushbu so'rov ostida "sening sevganing bizmi yoki boshqami" degan savol yotibdi. Ammo savolni shunday taxlitda ochiq aytishga unda jasorat yetishmaydi. Tahlikali xavotirda yonayotgan yigit

qalbiga tinchlik, xotirjamlik bag'ishlash maqsadida qiz nozik ishora bilan quyidagicha javob beradi:

- *Qoshim qoradir, yorim,
Ko'zim oladir, yorim.
Yosh ko'nglimga o't solgan,
Sizday boladir, yorim.*

Bu bilan qiz "mening yosh ko'nglimga o't solgan siz o'zingizsiz" demoqchi. Ammo bu iqroini ochiq bayon etishga qizlik hayosi, ibosi yo'l bermaydi. Shu bois u "sizday boladir" deya nozik ishora qiladi. Buni anglab yetgan yigitning notinch ko'ngli o'rniga tushadi.

To'rt banddan iborat mana shu laparning o'zidan anglashilib turibdiki, lirik qahramon qalb kechinmlarini, ruhiy dramatzimini to'la va samimiy ifodalashda laparga xos dialogik shakldan qulayroq usul yo'q.

Xullas, estetik jihatdan qaralsa, asarda o'z nutqi bilan ishtirok etish va o'z so'zlari bilan o'zligini namoyish etish jihatidan lapar janri dramatik turga yaqin tursa, ruhiy holatlarni qalb kechinmalarini samimiy va bevosita ifodalashi bilan lirik turga mansubdir.

Ikki adabiy turga xos xususiyatlarini o'zida jam etganligi uchun ham lapar kuchli dramatzizmga ega bo'lgan dil yonishlarini butun harorati bilan ifodalay oladi. Bizningcha, lapar janriga xos bu sinkretizm, ya'ni qorishqlik qadimiy hodisa bo'lib, laparni dialogik nutq shaklisiz tasavvur ham qilib bo'lmaydi.

Xulosa qilib aytganda, dialog shaklidagi kompozitsion usul lapar janrining vujudga kelishi, jonli ijro etilishi, yashovchanligini ta'minlashdan tashqari janrning g'oyaviy-

badiiy qimmatini belgilashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Qisqa qilib aytganda, dialog shaklidagi kompozitsion tuzilishsiz lapar janrining o'zi ham yo'q.

Laparlardagi obrazlilikning yuzaga kelishida turli-tuman ko'chimlar, tasviriy va ifodaviy vositalarning o'rni katta. Chunki inson ongi, uning badiiy tafakkur tarzi obraz yaratishning asrlar mobaynida shakllangan yo'l va usullaridan foydalanishga mahkum. Sababi uzoq o'tmishda yuzaga kelgan metafora (istiora), metonimiya, sinekdoxa, litota kabi ko'chimlar; tashbeh, sifatlash, mubolag'a, zidlantirish (tazod), ritorik so'roq kabi tasvir va ifoda usullari badiiy ijod amaliyotida obrazlilikni ta'minlovchi muhim vositalar sifatida ming bor sinovlardan o'tib kelmoqda. O'zbek xalq laparlari ham mana shu tajribalardan xoli emas.

Ma'lumki, metafora narsalar o'rtasidagi o'xshashlikka asoslangan poetik ko'chim bo'lib, hamma vaqt ikki predmet o'rtasidagi o'xshashlik orqali yuzaga kelsa ham, biroq o'xshatishlardan farqli o'laroq, metaforada faqat o'xshatilmishning o'zi keltiriladi.

Masalan:

*Salom ayting, osmondagi yulduzlar,
Uyqum kelmas eslab kecha-kunduzlar.
Bog'da bo'lsa, xabar bering, yulduzlar,
Shahlo ko'zim, qizil yuzli sho'x qizlar.¹*

Yuqoridagi lapar bandida uchta metaforik obraz mavjud. Birinchisi - "Osmondagi yulduzlar" - eng go'zal qizlar ma'nosini ifodalaydi. Ikkinchisi, - "yulduzlar" - qizlar

¹ Гулёр. Фаргона халқ кўшиклари., 177-178 бетлар.

ma'nosini anglatadi. Uchinchisi - "shahlo ko'zim" - shahlo ko'zli sevgilim ma'nosini bildiradi.

Metaforaning laparda, umuman she'riy asarda, bajargan vazifasiga qarab aytish mumkinki, birinchidan, poetik obrazning ta'sirchanligi ortadi. Shuning uchun bo'lsa kerak nafaqat xalq laparlarida, balki xalq she'riyatida metaforik ko'chim keng istifoda etiladi. So'zda ma'no ko'chimlariga asoslangan ko'chimlardan yana biri metonimiya bo'lib, unda obraz narsalar o'rtasidagi o'xshashsiz ko'chimga tayanib yaratiladi. Mavjud atamashunoslikka oid izohli lug'atlarda ko'chimning mazkur turi haqida "metonimiyada biror narsa yoki voqea-hodisaning nomi boshqasiga ko'chiriladi, u boshqa nom bilan ifodalanadi, biroq bu nomlash predmet-narsalar o'rtasidagi o'xshashlikka emas, balki ular o'rtasidagi yaqinlikka, aloqadorlikka asoslanadi".¹ Haqiqatan ham metonimiya obrazlilikni yuzaga keltirishda eng qulay vositalardan biri hisoblanadi. Masalan, quyidagi laparda muayyan joy nomini keltirish bilan parallelizmning birinchi misrasida ixchamlilikka erishilgan:

*Nomdanakning usti dala, osti dala,
Ko'klam bo'lsa ochilar targ'il lola,
Sen o'zing yaxshi yigitni xushlaysan,
Ko'zingga ko'rinmaydi bizdek bola.²*

Agar joy nomi to'liq keltiriladigan bo'lsa, "Nomdanak degan qirining" deyilishi lozim edi. Biroq metonimiya talabiga

¹ Хотамов Н., Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. Т.: -1997, -182-бет.

² Оқ олма, қизил олма, 152-бет.

ko'ra qir aytilmay, faqat "Nomdanak" oti keltirilgan xolos. Shunga qaramay bu joy nomini eshitganlar ko'z oldiga lolalar ochilgan qirlar kelaveradi. Ayrim laparlarda biror narsaning harakati bajaruvchi narsaning nomiga ko'chiriladi:

*Qizlarjon, qiliqqinang qil yoradi,
Lablaringning shakari til yoradi.
Qoshlaring qozi bo'lib yurt so'rasa,
Kipriging jallod bo'lib bosh oladi¹.*

Aslida, qil yoradigan qiliq ham, labning shirinligi ham, qosh va kiprik ham qizning o'ziga taaluqli. Lekin obrazning go'zalligi va noz-qarashmasini bo'rttirib ko'rsatish uchun metonimiyaga murojaat etilgan.

Xullas, metonimiya xalq laparlarida obraz yaratishning eng mahsuldor, eng ta'sirchan vositalaridan biri sanaladi. Obrazlilikni vujudga keltirishdi ma'no ko'chimlaridan yana biri sinekdoxa ham katta o'rin egallaydi. Aslida sinekdoxa ham metonimiyaning bir ko'rinishidan iborat bo'lib, unda biror qism yoki bo'lak orqali narsaning to'liq, yaxlit holati anglatiladi.²

Masalan:

*Osmonda oy bordir, barmog'imda xol bordir,
Orqamga qaytib boqsam, qoshi qora yor bordir.
Qora qoshga yetaylik, qayrilma qoshga yetaylik,
Qora qosh qayrilmasa, dunyodan shundog' o'taylik.³*

Keltirilgan lapardagi "Qora qosh", "qayrilma qosh" birikmalari orqali yorning to'liq va yaxlit obrazi yaratilgan.

¹ Оқ олма, қизил олма, 147-бет.

² Хотамов Н., Саримсоков Б. Кўрсатилган луғат, 381-бет.

³ Оқ олма, қизил олма, 140-бет.

Xullas, sinekdoxa xalq laparlarida obrazlilikni vujudga keltirishning eng unumli ko'chim turlaridan biri bo'lib xizmat qilgan.

Obrazning yorqin va aniq chiqishi, uning turli xislatlarini to'laroq tasvirlashda tashbeh (o'xshatish) larning ahamiyati beqiyos darajada kattadir. Shu bois xalq laparlarida o'xshatishlar keng istifoda etiladi. Quyidagi laparda yorning ishq o'tida charaqlagan ko'zlari yonayotgan o'tga o'xshatilgan sevishgan yuraklarning harorati, muhabbatining kuch-qudrati cheksizligidan ham dalolat beradi:

*Oq uyingga olma terdim, sanamadim jupmi, toq,
Ro'paramda o'ttiribdi qoshi qora, yuzi oq.
Qoshi qora, beti oqqa kim berar achchiq sharob,
Ko'zlari o'tday yonadir, qildi bag'rimni kabob.¹*

Lapardagi o'xshatishlar faqat yorning husni jamolini tasvirlashdagina qo'llanilmay, balki uning g'ururini, o'zini tutishini, xatti-harakatini tasvirlashda ham ishlatiladi. Quyida keltiriladigan lapar bandida yigitning mag'rur va erkin xatti-harakati, salomga egilib alik olmasligi, egilmasligi "tol xivichga" o'xshamasligiga tashbeh qilingan:

*Qizil-qizil olma terdim tepa shoxidan egib,
Bir yigit o'tib boradir belbog'i yerga tegib.
Salom bersam, alik olmas tol xivichdek egilib,
O'stirgan onangga rahmat, o'lmagaysan ko'z tegib¹.*

¹ Уша манба, 142-бет.

O'xshatish ma'shuqaning hijron azobida chekkan qiynoqlarini, rangining sarg'ayishini tasvirlashda juda ham qo'l keladi. Quyidagi laparda ana shunday holatni ko'ramiz:

*Sarg'ayarman, sarg'ayarman sariq ipak rangidek,
Egilarman, bukilarman oshpichoqning bandidek.
Oshpichoq bandi kumush, bizning yor kelmas emish,
Bizning yor kelay desa, jo'ralari qo'ymas emish.*

Oshpichoqning bandidek egilib-bukilish, sariq ipakdek sarg'ayish ayriqliq dardining haddan ortiq ekanligini ifodalashga xizmat qiladi.

Ko'rinib turibdiki, o'xshatish obrazning ham ichki kechinmalarini, ham tashqi qiyofasini aniq tasvirlashda muhim rol o'ynagan.

Xullas, xalq laparlarida o'xshatishdan keng va o'rinli foydalanilgan. Eng muhimi shundaki, xalq laparlaridagi o'xshatishlarning barchasi o'ta hayotiy detallarga asoslangan. Bu narsa o'xshatilayotgan narsani tinglovchi ko'zi oldida tez jonlantirishga, obrazning ichki va tashqi qiyofasini aniq va oson tasavvur etilishiga yordam beradi.

Obrazdagi muayyan belgi, xususiyat va sifatni aniq ko'rsatib berish yoki ularni ta'kidlab, bo'rttirib aks ettirishda sifatlash (epitet) larning o'рни katta. O'zbek xalq laparlarida epitetlarning qo'llanilish darajasi juda ham yuqori. Masalan:

*Oq podsho podsholigini talashur,
Oq qo'lim kiftingga solsam yarashur.
O'ng qo'lim shona-shona, har qo'limda bir shona,
Ketaringda bera ketgan qizil olma nishona¹.*

¹ Оқ олма, кизил олма, 136-бет.

Mazkur banddagi “Oq qo‘lim”, “Qizil olma” birikmalaridagi oq, qizil sifatlashlari narsaning belgi, xususiyatini aniq ifodalashga xizmat qiladi.

Quyidagi laparda esa sevimli yor obrazi “Qizil gul” birikmasidagi “Qizil” sifatlashi orqali ifodalangan:

*Daryoning o‘rtasidan yo‘l solamiz,
Qizil gul novdasidan uy solamiz.
Qizil gul novdasi taram-taram,
Bizning yorning qoshlari qiygan qalam.¹*

Ma‘lumki, epitetlar narsa yoki shaxsning barqaror yoki beqaror belgilarini ifodalashiga qarab ikki xil bo‘ladi. Shunga ko‘ra, epitetlarni barqaror va barqaror bo‘lmagan epitetlarga bo‘lish mavjud.

Xalq laparlarida doimiy epitetlar ayniqsa ko‘p istifoda etiladi. Bunga sabab shundaki, xalq lirikasidagi juda ko‘p obrazlar an‘anaviy xarakter kasb etib, ularga xos belgi-sifatlar ham barqarordirlar:

*Qiz degan qip-qizil gul emasmi,
Oq deganing bir o‘ttiz kun emasmi,
Qiz qizil gul bo‘lganda, yigit-bulbul,
Avliyodek qizlarni tunamasmi?²*

Qizning qizil gulga mengzalishi, yigitning bulbulga o‘xshatilishi xalq lirikasi uchun, hattoki mumtoz she‘riyat uchun ham an‘anaviy sifatlash hisoblanadi. Shu bois xalq laparlarida obrazning tashqi va ichki qiyofasini aniq, ravshan va bo‘rttirib tasvirlashda keng foydalaniladi.

¹ Уша манба, 138-бет.

² Оқ олма, кизил олма, 157-бет.

Obrazlar o'rtasidagi ziddiyatlar, kelishmovchiliklar bevosita hayotiy qarama-qarshiliklarning in'ikosidan iborat bo'lib, ular tazod (antiteza) deb ataluvchi badiiy usul vositasida ifodalanadi. Xalq laparlarida tazodning turli-tuman ko'rinishlari mavjud.

Inson vafodor, andishali, kamtar, oriyatli, odobli yorga duch kelsa, u o'zini eng baxtli deb hisoblashi mumkin. Lekin yomon inson bilan qo'shilgan umr yashashga ham arzimaydi. Quyidagi lapar bandida yaxshi va yomon kishilarga yor bo'lishning afzalligi va nosozligi faqat tazod vositasidagina o'z ifodasini topgan.

*Oting Bozor deganda, oting Bozor,
Tol-tolgina sochingni taroq yozar.
Yaxshi bilan o'ynashsang, ko'ngling bozor,
Yomon bilan o'ynashsang, ko'ngling ozor.¹*

Yaxshi bilan yomon o'rtasidagi ziddiyat azaliy ziddiyatdir. Shuning uchun ham xalq laparlarida yaxshi yor haqida, uning fazilatlari haqida cheksiz faxr-iftixor bilan so'z yuritilsa, yomon yorga duch kelgan taqdirlardan achinish, kuyinish bilan so'zlanadi:

*Qizil gul harchand ochilsa, norcha bor,
Yaxshini bosgan izi hurmoncha bor.
Yaxshi bilan bir lahza o'ynab-kulsang,
Yomon bilan qirq yilgi umrcha bor.²*

¹ Гулёр, 173-бет.

² Оқ олма, кизил олма, 152-бет.

Ba'zi laparlarda yigit va qiz obrazlari laparning dastlabki bandlarida oq yoki qora uzum obrazlariga majoziy tarzda qiyoslanadi. Biroq laparning keyingi misralaridan shu narsa oydinlashdiki, qiz va yigit o'rtasidagi mojaroga aralashib bo'lmaydi. Chunki oq uzum, qora uzumni uzib bitta tog'araga tashlaganlaridek, mojaro sababkorlari ham bir-biriga qarindosh, ya'ni xolavachcha. Ular hozir urishsalar, bir fursatdan so'ng yana apoq-chapoq bo'lib ketaveradilar. Ularning qaysi biri oq, qaysi biri qora ekanligini bilib olish qiyin, chunki oqlik va qoralik har ikkisi o'rtasida tez-tez almashinib turadi. Ammo bunday laparlarda qo'llanilgan tazodlar yigit va qiz o'rtasida sodir bo'lib turadigan konfliktlarni umumiy tarzda ifodalash uchun xizmat qiladi:

*Oq uzum, qora uzumni uzdilar,
Shirasini tog'araga suzdilar.
Kimning o'g'li, kimning qizi dedilar,
Ikkalasi xolavachcha dedilar.¹*

Xulosa qilib aytganda, o'zbek xalq laparlarida yaxshi va yomon obrazlari, ularning xatti-harakati, qilmishlari o'rtasidagi ziddiyatlar tazod vositasida yorqin ifodalanadi. Bundan tashqari, inson xarakteriga xos yuksaklik va pastlik, saxiylik va baxillik, qo'li ochiqlik va nokaslik kabi xislatlar ham tazod vositasida ifodalanganki, ular laparlardagi hayotiylikni orttirib, tinglovchilarning kuylanayotgan asarga bo'lgan qiziqishlarini kuchaytiradi.

Xalq laparlarida obrazlarni jonli, bo'rttirib tasvirlashda mubolag'aning ham o'rni bor. Mubolag'a muayyan narsadagi u yoki bu xususiyatni, belgi va sifatni o'ta kuchaytirib, orttirib

¹ Ўша манба, 141-бет.

tasvirlashdan iborat. Bevosita mubolag'a vositasi orqali ijodkor tasvirlanayotgan bir narsani boshqalardan ajratib, alohida ta'kidlab ko'rsatishga, uni maqtash yoki masxara qilishga erishadi. Masalan, quyidagi lapar bandidan yorning go'zalligi, qoshlarining qoraligi, kipriklarining uzun va uchliligini kamonning o'qiga qiyoslab mubolag'a qilingan. Bu mubolag'a esa go'zal yor hajrida o'limga ham rozi bo'lib yurgan oshiqning tang holi, ma'shuqaning go'zalligi esa oshiqning o'ldirishga qodir vosita ekanligini badiiy ifodalashga xizmat qilgan:

*Qoshlaring qorasiga qotgin meni,
Oshiqlar bozorida sotgin meni.
Oshiqlar bozorida olmasalar,
Kiprigingdan o'q qilib otgin meni.*

Savol-javob tariqasida ijro etiladigan xalq laparlarida, ayniqsa, nozik o'xshatishlarga asoslangan mubolag'alar ko'p istifoda etilgan. Masalan, oshiq yorning qoshi qandayligini bilmoqchi bo'lganda ma'shuqa qoshining qiyiqligini qaldir'ochning qanotiga o'xshatadi; yorning ko'zini ko'rish istagini bildirganda u ohu ko'ziga ishora qiladi; yorning sochi majnun tolga qiyoslanadi; yorning yuzi esa qizil gulga o'xshatiladi. Mana shu o'xshatishlarning barchasi faqat mubolag'a qilish orqali vujudga kelgan. Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, xalq laparlarida mubolag'a ma'shuqaning husni-jamoli, noz-qarashmasi, xatti-harakati, xislatlarini bo'rttirib tasvirlashga, shu orqali oshiq va ma'shuqa o'rtasidagi sevgining qudrati, ishq va vafodorlikning chek-chegarasi behad ulkanligini ta'kidlashga erishiladi. Shuning uchun ham mubolag'alar xalq laparlaridagi badiiylilikni kuchaytirishga,

lapar misralarining ta'sirchanligini orttirishga faol xizmat qiluvchi tasviriy vosita sanaladilar.

Xalq laparlarida ritorik so'roq ham o'rni bilan qo'llanilgan. Ritorik so'roq esa fikrni so'roq shaklida tasdiqlashdan iborat bo'lib, u hech qachon javob talab qilmaydi. Chunki so'roqning o'zi tasdiqni ifodalab turadi va ifodaga kuchli hissiylik, yorqinlik va ta'sirchanlik bag'ishlaydi.

Ritorik so'roq qo'llanilgan laparlarda o'ziga xos ohang mavjud bo'ladi. Masalan, quyidagi laparda ma'shuqa yuzidagi xolning kattaligi va go'zalligi bevosita ritorik so'roq shaklidagi tasdiqdan anglashilib turibdi:

*Ko'cha-kuying loy bo'lipti,
O'tgani joy bormikan?
Oq yuzingga xol tushipti,
O'pgani joy bormikan?'*

Birinchi ritorik so'roqning o'zi "Loy bo'lgan ko'cha-ko'ydan o'tgani joy bor" deya javobni anglatib turgan bo'lsa, ikkinchi ritorik so'roq esa "ha, o'pgani joy bor" javobini bildirib turibdi. Chunki har qanday loy ko'chadan ham o'tishning imkoni bor bo'lginidek, har qanday xoli bor yuzdan ham o'psa bo'ladi. Demak, keltirilgan banddagi ritorik so'roqning vazifasi ifodani qiziqarli, ta'sirchan bayon etishdan iborat.

Dunyoda hech qachon o'lgan odam tirilib kelgan emas, agar o'lgan tirilib kelganda yig'lab qolgan odamning o'zi bo'lmasdi. O'limning ana shu dahshati, uning chorasizligini ifodalovchi quyidagi lapar bandida ritorik so'roq shaklidagi intonatsiya orqali ifodalangan:

¹ Ок олма, қизил олма, 146-бет.

*O'ldi-o'ldi deganda o'lgan bormi?
O'lgan odam tirilib kelgan bormi?
O'lgan odam tirilib kelgan bo'lsa,
Ikki ko'zi jovdirab qolgan bormi?'*

Xullas, ritorik so'roqlar laparlarga o'ziga xos ruh, alohida ohang bag'ishlashi, so'roq shaklida tasdiq ma'nosini ifodalashi bilan nozik qochirimlar, kesatish va piching qilishiga imkon tug'dirishi bilan katta uslubiy ahamiyat kasb etadi. Ana shu xususiyatlari bilan ritorik so'roq xalq laparlarida keng o'rin tutuvchi stilistik vosita darajasiga yetgan.

O'zbek xalq laparlarida ayrim so'zlarni, gap yoki ayrim tovushlarni takrorlash orqali ma'lum bir fikrni ta'kidlab aytish, bo'rttirib tasvirlash maqsadida takror san'ati ham keng qo'llaniladi.

Ayrim laparlarning birinchi misrasidagi ba'zi so'zlar takrorlanib, o'sha so'z ma'nosini ta'kidlashga va ikkinchi misra uchun qofiyalashga imkon tug'dirish uchun xizmat qiladi.

Masalan:

*Anoyidir deganda, anoyidir,
Kovush-mahsi qizlarga binoyidir.²*

Yoki:

*Buvishingdan deganda, buvishingdan,
Oyog'ingda qalayi kovushingdan.³*

¹ Гулёр, 176-бет.

² Гулёр, 172-бет

³ Уша манба, 173-бет.

Ayrim lapar bandlarining ikkinchi va uchinchi misralaridagi ayrim soʻz yoki soʻz birikmalari yoki butun gaplar takrorlanib, ular ifodalagan maʼnoni taʼkidlab, boʻrttirib ifodalashga xizmat qiladilar:

*Olti qizning ichida oting Anor,
Naqsh olmadek yuzingdan qonlar tomar.
Naqsh olmadek yuzingdan oʻpich bersang,
Oʻz tengimni ichida koʻnglim qonar.¹*

Yoki:

*Narigi togʻda qor yogʻsa, bunda qirov,
Aql bilan hushimni oldi birov.
Aql bilan hushimni olsa birov,
Yetsa-molim, yetmasa-jonim garov.²*

Xullas, takror sanʼati muayyan fikrni taʼkidlab, boʻrttirib koʻrsatishga xizmat qiluvchi muhim stilistik usullardan biri sifatida xalq laparlarida koʻp qoʻllanadi.

Yuqoridagi qisqacha qaydlardan maʼlum boʻladiki, xalq laparlarida obraz va obrazlilikni vujudga keltirishda turli-tuman koʻchimlardan, tashbeh, tazod, sifatlash (epitet), mubolagʻa, takror kabi koʻplab tasviriy hamda ifoda vositalaridan foydalaniladi. Bevosita ana shunday usul va vositalar tufayligina laparlar yuksak badiiylikka erishadilar.

Endi laparlarning strofik (band) tuzilishi haqida ham ikki ogʻiz toʻxtalib oʻtishga toʻgʻri keladi.

¹ Ўша манба, 172-бет.

² Жирмунский В.М. Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнесторского эпического стиха. // «Вопросы языкознания». М.:1964, №4, с.3-24.

O'zbek, umuman, turkiy xalqlar og'zaki she'riyatida to'rtlik shaklidagi band tuzilishi juda qadimdan buyon ko'p uchraydigan she'riy shakl hisoblanadi. Buning bosh sababi shundaki, to'rt misradan iborat bandda ritmik - sintaktik va psixologik parallelizmlar vositasida fikrni aniq va lo'nda ifodalash imkoniyati bor. Chunki to'rt misra o'zaro ritmik jihatdan bir-birini ta'kidlab turadi. Misralarning qofiyalanish, ya'ni ohangdor qilishning imkoniyati boy bo'ladi. Mana shu bois xalq laparlarining she'riy tuzilishi asosida ham akademik V.M.Jirmunskiy ta'kidlab ko'rsatgan ritmik-sintaktik parallelizmlar yotadi.¹

To'rtlik misralarning sintaktik jihatdan bir xilda, teng hajmda takrorlanib kelishi har qanday ifodani ham she'riy ritmga solishi tabiiy.

To'rtlik shaklidagi band tuzilishining eng qulay fikr ifodalash imkoniyati bevosita tematik-psixologik parallelizmlar orqali bayon etish hisoblanadi.

Psixologik parallelizmlar juda uzoq o'tmishdan buyon dastlab xalq she'riyatida, keyinroq yozma poeziyada ko'p qo'llanilib kelinadi. Akademik A.N.Veselovskiy parallelizmlarning tarixini qadimgi kishilarning animistik tasavvuriga bog'liq ekanligini ta'kidlaydi.²⁶ Bu ta'kiddan shu narsa ma'lum bo'ladi, psixologik parallelizmlar ijodkorning insonga xos biror xislatini, xatti-harakatini tabiatdagi shunga o'xshash xislat yoki harakatga shunchaki qiyoslashidan iborat emas. Ibtidoiy inson hamma vaqt tabiat va inson o'rtasida uzviy ruhiy bog'lanish mavjud: inson va tabiiy narsa o'rtasidagi

¹ Веселовский А.Н. Психологический параллелизм и его формы в отражениях поэтического стиля. // А.Н.Веселовский. Историческая поэтика. М.: 1989. -С.101-154.

o'xshashlik tasodifiy emas, balki qonuniy hodisadir deb o'ylagan. Mana shuning uchun ham xalq she'riyatida parallelizmlar juda ko'p va o'rinli istifoda etilgan.

Badiiy asarning parallelizmga asoslangan qurilishi adabiyotshunoslikda amebey kompozitsiya deb yuritiladi. O'zbek xalq laparlarining deyarli barchasi parallelizimli, ya'ni amebeyli qurilishga ega:

*Dalada yakka terak yaydog'asi,
Men bo'lay yolg'iz og'am sadog'asi.
Qo'y bo'lsin, qo'chqor bo'lsin sadog'asi,
Men bo'lay boshidagi sarjig'asi.¹*

Tep-tekis yaydoq dalada yakka terak eng ardoqli narsa sanaladi. U kishiga panoh, mo'ljal makoni. Shu bois bu terakka dalaga yo'li tushgan har bir kimsa sig'inadi va najot ko'zi bilan boqadi. Muhabbat sahrosi ham poyonsiz hudud bo'lib, unda inson faqat yolg'iz o'zi sevgan kishisiga suyanib yashaydi. Sevilgan va sevgan inson muhabbat sahrosida ham panoh, ham dalda, ham hayotiy mo'ljal. Demak, daladagi yolg'iz terak bilan ishq sahrosidagi yolg'iz og'aning o'rtasida juda ko'p jihatlardan o'xshashlik, ruhiy yaqinlik mavjud. Ko'rinib turibdiki, yolg'iz og'aning qadr-qimmatini, ma'shuqa hayotida tutgan o'rnini chuqur his etishda psixologik parallelizm asosiy rol o'ynamoqda.

Quyidagi lapar bandida xalqimiz urf-odatlarining nihoyatda murakkab va qiyinligi, ularni to'la amalga oshirish har kimning ham qo'lidan kelmasligini chuqurroq ifodalash uchun el ichidan qiz tanlashga chiqqan kimsalarning holati toyg'onchoqqa ot solgan kishiga o'xshatiladi. Darhaqiqat,

¹ Оқ олма, кизил олма, 146-бет.

toyg'onchoq muzda ot qanday qiyin vaziyatga tushsa, qiz tanlashga chiqqanlar ham ana shu otga o'xshagan holatda bo'ladilar. Kichik bir e'tiborsizlik, ehtiyotsizlik ularning maqsadini puchga chiqarishi hech gap emas. Laparda qiz tanlashday vazifaning o'ta qiyin ekanligini muz ustida ot yurishiday qiyin va mas'uliyatli ekanligi faqat psixologik parallelizm vositasidagina aniq, lo'nda va chuqur ifodalash mumkin.

*Toychoqqa ot solganda toyishadi,
Ustidagi egar-jadbuq mayishadi.
Qiz tanlashga elimizga nega kelding,
Qalin uchun qovurg'ang qayishadi.¹*

Psixologik parallelizmlarning ikki uzvli, ko'p uzvli va inkor etuvchi turlari mavjud.² Yuqorida biz ikki qismli parallelizmlarning ayrim namunalarini ko'rib o'tdik. Birinchi misolda yolg'iz terak obrazi bilan yolg'iz og'a (yor) obrazi, keyingi laparda esa toyg'onchoqdagi ot va qiz tanlashdek qiyin ishga bel bog'lagan shaxs obrazi qiyoslangan. Quyidagi laparda esa uchta obraz: suv ichgan jo'xorining poya bo'lishi, boshga soya bergan oq qalpoq va o'z suyganiga berilmagan qiz obrazi. Poya bo'lish uchun suv quyish kerak, soya berish uchun qalpoq kerak, qiz bolaning baxtli yashashi uchun uni suyganiga berish kerak. Demak, uchta mustaqil obrazning o'xshashligi psixologik parallelizmga asos bo'lgan:

*Jo'xoriga suv quysang, poya bo'lur,
Oq qalpog'im boshimga soya bo'lur.*

¹ Гулёр, 179-бет.

² Веселовский А. Н. Юкорида кўрсатилган асар, 101-154 бетлар.

*Qiz bolani bermasa suyganiga,
Suymagani qo'lda zoye bo'lur.¹*

Xullas, xalq laparlarida psixologik parallelizm fikr bayon etishning muhim vositasi sifatida juda ko'p qo'llangan. Bu narsa xalq laparlarining amebey qurilishi qadimiy hodisa ekanligidan, binobarin, xalq laparlarining ham ildizlari juda qadimiy ekanligidan dalolat beradi.

O'zbek xalq laparlari turkiy xalqlar she'riyatida qadimdan yetakchilik qilib kelgan barmoq tizimida yaratilib kelinadi. Barmoq tizimi esa misralardagi hijolarning miqdoriy tengligiga asoslanadi. Shu tufayli barmoq tizimida vaznlar rang-barangligi mavjud. Masalan, quyidagi lapar bandi o'n bir hijoli vaznda yaratilgan:

<i>Etigingning poshnasidan taniyman,</i>	-11
<i>Qadamingga harna borim sanayman.</i>	-11
<i>Har o'tganda bir bor kirib ketmasang,</i>	-11
<i>Kecha-kunduz xuni biyron yig'layman.²</i>	-11

O'n bir hijoli ushbu lapar misralari esa 4-4-3 nisbatdagi turoqlardan tashkil topgan. Mana shunday turoqlardan tashkil topgan o'n bir hijoli vazn o'zbek xalq laparlarida ko'p uchraydi. Ammo 4-3-4 nisbatdagi turoqlardan tashkil topgan o'n bir hijoli vazn ham xalq laparlariga xos vazn hisoblanadi:

<i>Yuqoridan kelaman ot o'ynatib,</i>	-11
<i>Qushxonangga tushaman yor yo'qotib.</i>	-11

¹ Гулёр, 176-бет.

² Гулёр, 177-бет

Qushxonangning eshigi archamidi, -11
Oyimlarning kiygani parchamidi.¹ -11

O'zbek xalq laparlarida o'n ikki hijoli vazn ham ko'p qo'llaniladi va ular 4-4-4 nisbatidagi turoqlardan tashkil topgan:

Daryolarning ul yuzida ko'rdim sizi, -12
Chin muhabbat o'ti bilan suydim sizi. -12
Chin muhabbat o'ti bilan suysam sizi, -12
Yoshligimda ko'z ochib-o, ko'rdim size.² -12

Xalq laparlarining vazni haqida so'z borar ekan, eng avvalo shuni alohida ta'kidlash lozim. Lapar dastlab an'anaviy band bilan boshlanadi va shu banddan keyin ijro etiladigan band ham xuddi ana shu vaznda bo'lishi lozim. Biroq keyinroq ana shu an'ana buzilgan.

Masalan, M.Alaviya to'plab nashr ettirgan laparlar an'anaviy boshlamasining o'zida ikki xil vazn ishtirok etgan. Masalan, bandning dastlabki ikki misrasi o'n bir hijoli vaznda bo'lsa, keyingi ikki misrasi o'n besh hijoli vazndadir:

Laparning avval boshi marmar toshi, -11
Chit ro'molni ho'l qilgan ko'zning yoshi. -11
Chit ro'moli xosa-yo, qo'limda chinni kosa-yo, -15
Qizlar lapar aytganda yigitlar quloq solsa-yo.³ -15

Qizlar tomonidan aytilgan an'anaviy boshlama lapar bandining keyingi o'n besh hijoli vazn bilan aytilgan ikki

¹ Ок олма, кизил олма, 140-бет.

² Гулёр, 177-бет.

³ Ок олма, кизил олма, 135-бет.

misrasi yigitlar tomonidan aytilgan band uchun asosiy vazn o'Ichovi vazifasini ado etadi:

<i>Lapar aytsang, to'yda aytgin, suluv qizlar qocharo,</i>	-15
<i>Ochilmagan gul g'unchani bulbul kelib ocharo.</i>	-15
<i>Ey bulbul, muncha sayraysan tog'i toshni uydinib,</i>	-15
<i>Issiq, sovuq suv ichasan moy yuraging kuydirib.</i>	-15

O'n besh hijoli vazn esa ko'pincha 4-4-4-3 nisbatidagi turoqlardan tashkil topgan.

O'zbek xalq laparlarining vaznini kuzatish shuni ko'rsatadiki, ayrim lapar bandlari ikki xil vaznning muayyan tartibda takrorlanib kelishidan tashkil topgan.

Masalan:

<i>Tom boshida o'ltiribdir,</i>	-8
<i>Bo'tako'zlik bir juvon.</i>	-7
<i>Olma bersam, noz qiladir,</i>	-8
<i>Bo'yni oltindek juvon¹.</i>	-7

Sakkiz va yetti hijoli vazn barmoq tizimida juda keng tarqalgan bo'lib, ular yengil va o'ynoqi maromga ega. Har ikki vaznning bir bandda ma'lum tartibda qo'llanilishi esa laparga yengil marom, o'ynoqi ohang bag'ishlagan. Xullas, o'zbek xalq laparlari uchun yetakchi she'riy vazn barmoq tizimi bo'lib, uning yetti, sakkiz, o'n bir, o'n ikki va o'n besh hijoli namunalari keng istifoda etilgan. Biroq har bir vazn turining ichki turoqlanish nisbati turlicha variantlarga ega. Masalan:

¹ Уша тўплам, 146-бет.

yetti hijoli vazn 4-3 yoki 3-4 ; sakkiz hijoli vazn 4-4; o'n bir hijoli vazn 4-4-3 yoki 4-3-4; o'n ikki hijoli vazn 4-4-4; o'n besh hijoli vazn 4-4-4-3 yoki 4-4-3-4 kabi. Bir xil vaznning ichki turoqlanish nisbatidagi kombinatsiyalar laparlarning ijro maromini rang-baranglashtirib, tinglovchilarni zerikarli bir xillikdan qutqaradi.

Xalq laparlarining ohangdor chiqishi, tinglovchilarga yoqimlilik faqat ularning ritmik uyg'unligi va vazndagi mutanosiblikkagina bog'liq emas. Laparlardagi ohangdorlik ulardagi qofiya tabiati, qofiyalanish tartibiga ham bog'liqdir.

Ma'lumki, qofiya she'riy misralar oxiridagi tovush tarkibi jihatidan bir-biriga uyg'un so'zlarning qo'llanishidan iborat. Shu bois xalq laparlaridan qofiyalar tabiatiga alohida ahamiyat beriladi.

Eng avvalo, laparlardagi qofiyalanish tartibi haqida. Qofiya faqat misralarni ohangdosh so'zlar bilan tugashidan iborat bo'lib qolmay, balki u misralarning o'zaro birikib, bandlarning tashkil topishida ham yetakchi rol o'ynaydi.

Xalq laparlarining band (strofik) tuzilishi asosan to'rtlik shaklidan iborat ekanligi yuqorida qayd etilgan edi. To'rtlik bandlardagi misralarning qofiyalanish tartibini kuzatish shuni ko'rsatadiki, barcha bandlarning qofiyalanish tartibi bir xil emas. Ularni shartli ravishda quyidagicha guruhlariga ajratish mumkin.

1. Xalq laparlaridagi aksariyat qofiyalanish tartibi a-a-b-a shaklida bo'lib, bu tartibda turkiy xalqlar poeziyasida juda qadimdan keng istifoda etib kelinadi. Ushbu tartibning uzoq davrlar mobaynida keng qo'llanilishiga sabab, birinchidan, bandning yuksak darajada ohangdorlikka erishishi,

ikkinchidan, band doirasida fikr ifodalash imkoniyatining kengligidir.

Masalan:

G'amim ko'rganlarim mening yorug' dunyoda, -a

Sochlarimning sonlaridan ziyoda. -a

Agar undan qutulmoqqa urinsam, -b

G'anim otliq, qocholmayman piyoda. -a

Band misralari so'ngidagi "dunyoda, ziyoda, piyoda" so'zlari laparga o'ziga xos evfoniya bag'ishlagan.

2. Band misralari o'zaro a-a-a-a tartibida qofiyalangan. Bunday qofiyalanish tartibi laparga o'ta darajada yuksak ohangdorlik bag'ishlaydi. Ammo to'rtala misrasi ham o'zaro qofiyalangan laparlar u qadar ko'p emas:

Tovush qo'ydim tovushqonning o'ziga, -a

Xushtor bo'ldim shu yigitning ko'ziga. -a

Bizni ko'rdi, parda tutdi yuziga, -a

Jon tasadduq har bir aytgan so'ziga. -a

To'rtala misrasi ham o'zaro yagona qofiya bilan birlashgan laparlar ohangdorligi yuqori bo'lsa ham, biroq ularning fikr ifodalash imkoniyati a-a-b-a shaklida qofiyalangan bandlardagidek yuqori bo'lmaydi. Chunki to'rtala misralarga yagona qofiya topish ijro jarayonida qiyindir. Barcha misraning yagona qofiyaga ega bo'lishi o'z-o'zidan poetik fikrni istagancha erkin ifodalashga monelik qiladi. Chunki, M.Yu.Lermontov aytganidek, qofiya va vazn o'rni kelganda fikrni bo'g'adi.

3. Xalq laparlarida ko'p uchraydigan qofiyalanish tartibi a-a-b-b shaklida bo'lib, bunday tartibda ham o'zining ohangdorligi va ifoda imkoniyatining boyligi bilan ajralib turadi.

Masalan:

Zebixon otlandi, ketdi soy bilan, -a

Qo'lida chinni piyola choy bilan. -a

Chinnini soylarga urmay sindirur, -b

Bevafo ko'nglini qachon tindirur. -b

4. Xalq laparlarining ayrim bandlari a-b-b-a tartibda, ya'ni o'rama qofiya shaklida tuzilgan bo'lib, bunday shaklning ham o'ziga yarasha ohangdorligi va ifoda imkoniyatlari mavjud. Bu o'rinda shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, xalq epik va lirik she'riyatida hamma vaqt ham mustaqil so'zlar qofiyalanavermaydi, ba'zan bir so'zning oddiy takrori ham qofiya vazifasini o'taydi¹. Masalan, quyidagi band qofiyasida ana shunday holatni kuzatish mumkin:

Qizil guling hovlingda, -a

Men taqmadim davringda. -b

Men taqmasam davringda, -b

Sabil qolsin hovlingda. -a

5. Lapar bandlarining ko'pchiligi a-b-a-b, yani kesma qofiya asosida vujudga kelgan. Kesma shaklda qofiyalanish

¹ Жирмунский В.М. О некоторых проблемы теории тюркского народного стиха. //Тюркологический сборник. М.:1970, с.29-68; Яна Уша: Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского народного эпического стиха. //Вопросы языкознания. М.:1964, №4, с.3-24; Хамраев М.К. Основы тюркского стихосложения. Алма-Ата. 1963. С.32-84; Саримсоков Б. Ўзбек адабиётда сажъ. Т.: 1978. -Б.37-38.

hamma xalq she'riyatida ancha qadimiy bo'lib, uning ham o'ziga yarasha ohangdoshlik va ifoda imkoniyatlari mavjud:

Zar to 'ningni nega kiyding, -a

Zarvaroq to 'ning turib. -b

Kishi yorin nega suyding, -a

Gul g'unchadek yoring turib -b

Xullas, o'zbek xalq laparlarining besh xil qofiyalanish tartibi mavjud bo'lib, ularning barchasi ham turkiy xalqlar poeziyasida u yoki bu darajada sinovdan o'tgan. Shu bois yuqoridagi qofiyalanish tartibining beshalasi ham yozma she'riyatda, xususan, hozirgi o'zbek poeziyasida keng istifoda etiladi.

O'zbek she'rshunosligida qofiya tarkibini tekshirishda ikki nazariy yo'nalish hukmronlik qiladi. Birinchisi - mumtoz qofiya nazariyasi. Bu nazariya asosan mumtoz she'riyatdagi monorim qofiya asosida ish ko'radi. Monorim qofiya esa qofiyalanuvchi so'zlardagi yagona tovush - raviy mosligiga asoslanadi. Raviy deb so'zning o'zak yoki negizi oxiridagi uyg'un bo'lgan yagona tovushga aytiladi. Masalan: gul-kul-bulbul so'zlardagi oxirgi tovush "l" raviy sanaladi.

Ikkinchi nazariya barmoq tizimidagi she'riyat asosida amal qiladi va unda qofiyalanuvchi so'zlardagi yagona tovushning uyg'unligi hisobga olinadi. Ana shu tovush tirkak deb yuritiladi¹. Ushbu nazariya asosan rus she'rshunosligi tajribalari asosida vujudga kelgan, hatto, tirkak tovush atamasi

¹ Түйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. Т.: 1966. -Б.114-115.

ham rus she'rshunosligidagi "опорный звук" atamasining aynan tarjimasidan - kalkasidan iborat.

O'zbek xalq laparlari barmoq tizimiga mansub bo'lganligi uchun biz ham laparlar qofiyasining tarkibini bevosita ikkinchi nazariya qoidalari asosida tekshirishni lozim topdik. Mazkur nazariya talablariga ko'ra o'zbek xalq laparlaridagi aksariyat qofiyalar to'la qofiyani tashkil etadi. To'la qofiya esa dastlabki tovushlardan boshqa unli va undosh tirkaklarning aynan takrorlanishiga asoslangan ohangdosh so'zlardan iborat.¹

Masalan:

*Qiz ekansan, bilmadim qarog'ingdan,
Qo'ygan xinang ketmagan tirnog'ingdan.
O'z kuyganim o'zimga yetmasmidi,
Sen kuydirib borasan bir yog'ingdan.*

Keltirilgan banddagi "qarog'ingdan-tirnog'ingdan - bir yog'ingdan" so'zlari qofiyalangan bo'lib, har uchala so'z uchun "-g'ingdan" tovushlari tirkaklik vazifasini o'tagan.

O'zbek xalq laparlarida o'rni bilan och qofiya ham uchraydi. Bunday qofiya esa "noto'la qofiya"² deb yuritiladi. Eshitilishida bir-biriga mos keluvchi, ammo aslida turli tovushlar tirkak bo'lib keluvchi ohangdosh so'zlar noto'la qofiya - och qofiya deb ataladi.

¹ Тўйчиев У. Курсатилган асар, 115-бет.

² Юкоридаги асар, 116-бет.

Masalan:

*Bozordan sotib oldim sariq munsak,
Sarg'ayib yurgan yorim yuzin ko'rsak.
Belimda bir tillalik belbog'im bor,
Suyunchi deb kelganga shuni bersak.*

Yuqoridagi laparda “munsak-ko'rsak-bersak” so'zlari noto'la qofiyani tashkil etadi. Chunki birinchi bo'g'indagi “u”-“o”-“e” tovushlari turli unli tovushlardan tashkil topgan. Shunga qaramay ijroda qofiyalanuvchi so'zlar ohangdorlik tug'diradi.

O'zbek xalq laparlarida so'z takrorlariga asoslangan qofiyalar ham keng qo'llaniladi.

Masalan:

*Toqatim yo'q endi sizga lapar aytsam,
Ko'nglim yo'qdir endi sizga lapar aytsam.
Bu Chimkentda ko'rmadim sizdek parizodni,
Hech bir rahm etmadingiz yig'lab yotsam.¹*

Mazkur bandning birinchi va ikkinchi misralarida maxsus qofiya yo'q, ammo shunga qaramay har ikki misra ham ohangdoshlik bilan tugaydi. Bunga sabab har ikki misradagi “endi sizga lapar aytsam” so'zlarining aynan takrorlanib kelishidadir. Chunki aynan bir so'zlarning misra oxirida takrorlanib kelishi ma'lum darajada ohangdoshlik tug'dirishi va qofiya vazifasini ado etishi she'rshunoslikda juda qadimdan e'tirof etilib kelinadi.²

¹ Ок олма, кизил олма, 137-бет.

² Саримсоков Б. Ўзбек адабиётида сажъ. Т.: 1978. -Б.37-38

Xullas, o'zbek xalq laparlari milliy tilimizning rang-barang tovush uyg'unligiga asoslangan qofiyalarga boy bo'lib, bunday qofiyalar, ularning tarkibi va tartibi doim lapar tinglovchilarga yuksak ohangdoshlik, barkamollik bag'ishlab keladi.

O'zbek xalq laparlarining badiiyati bo'yicha bildirgan barcha mulohazalarimiz bizga quyidagicha umumlashmalarga kelishga asos beradi:

1. Lapar xalq lirikasining mustaqil janri bo'lib, unda ham voqelik muayyan shaxslarning oniy kechinmalari asosida aks etadi. Janr asosan ikki tomonga mansub shaxslar o'rtasida ijro etilganligi sababli ijrochilar kechinmasidagi ziddiyatlar janrining konfliktini tashkil etadi. Laparlar dialog shaklida aytilganligi uchun ijro jarayoni kuchli drammatizmga boy kechadi.

2. Ijro jarayonida lapar aytuvchilar ma'lum axborotni uzatish va qabul qilib oluvchi shaxslargina bo'lib qolmasdan, balki o'zlarining nozik dil izhorlarini ham ustalik bilan bir-birlariga izhor etuvchi lirik asarning bevosita ishtirokchilari sanaladilar. Bundan tashqari, dialogik muloqot laparlarda kuchli polifonik munosabat mavjudligidan dalolat beradi. Chunki lapar aytuvchi har bir shaxs voqelikka o'zining betakror munosabatini ifodalaydi.

3. Laparlardagi obrazlar tizimi ham u qadar keng qamrovli emas. Ular oshiq, ma'shuqa, ularning ota-onasi, raqib kabilardan iborat. Hajviy, yumoristik laparlarda esa dangasa, ishyoqmas, mehnatsevar shaxs, tabiiy nuqsonlarga ega bo'lgan kishilar (buqoq, cho'tir, cho'loq, kal va h.k.) dan iborat.

4. Laparlarda obraz va obrazlilikni yuzaga keltirishda soʻzning turli-tuman maʼno koʻchimplari: metafora (istiora), metonimiya, sinekdoxa, tashbeh (oʻxshatish), epitet (sifatlash), tazod (antiteza), mubolagʻa, ritorik soʻroq, takror kabi badiiy tasvir hamda ifoda vositalari ishtirok etgan.

5. Xalq laparlari asosan toʻrtlik shaklidagi band tuzilishiga ega boʻlib, bunday band tuzilishi ritmik-sintaktik hamda psixologik parallelizmlar asosida vujudga kelgan. Ritmik-sintaktik, psixologik parallelizmlarga asoslanish esa mazkur janrning tarixiy ildizlari qadimiy ekanligidan dalolat beradi.

6. Oʻzbek xalq laparlarining ritmik xususiyati, vazn tuzilishiga kelganda shuni alohida taʼkidlash kerakki, mazkur janr xalq sheʼriyatida keng istifoda etiladigan yetti, sakkiz, oʻn bir, oʻn ikki, oʻn besh hijoli barmoq vaznlari asosida yaratiladi.

7. Xalq laparlari oʻzbek tilining tovush boyligi va tovlanishlariga asoslangan qofiyalanishning turli-tuman tartib hamda tarkiblarini oʻzida qamrab olgan.

XULOSA

Borliqda ortiqcha, keraksiz narsaning o'zi yo'q. Binobarin, borliqdagi barcha mavjudotning o'z o'rni, o'ziga xos vazifasi bor. Biroq ana shu narsalarning hammasi tarixiylik deb ataluvchi oliy hakam ixtiyoridadir. Mana shu nuqtayi nazardan qaralsa, janr ham tarixiy kategoriya hisoblanadi. Chunki u cheksiz davomiylikka ega bo'lgan vaqtning muayyan nuqtasida, muayyan makondagi kishilarning talab va ehtiyojlari tufayli vujudga kelib, ma'lum davralarda ana shu talab va ehtiyojlar so'nishi bilan iste'moldan tushib qoladi.

O'zbek xalq laparlari folklorimizning mustaqil janrlaridan biri bo'lib, u o'zining tarixiylik ildizlari bilan ancha qadimiydir. Bu qadimiylik janrning ijro o'rni - bevosita marosim bilan aloqadorlikda yaratish va ijro etilish, ijro tarzi - ikki jinsga mansub shaxslar o'rtasida aytishuv shaklida voqe bo'lishi, o'z tarkibida so'z va musiqa uyg'unligi, xoreografik hamda dramatik turga xos xususiyatlarning mavjudligi - folklorga xos sinkretizmning ishtirok etishi bilan to'la tasdiqlanadi.

Barcha janrlarda bo'lganidek, tarixiy taraqqiyot natijasida xalq laparlari ijrochilari tarkibida, ijro o'rni va shakllarida ham katta o'zgarishlar yuz berdi. Jumladan, XX asrning 60-yillaridan boshlab to'y marosimlarimizga professional san'atkorlarning kirib kelishi, qolaversa, xalq ijrochilari

repertuariga ham professional qo'shiqchilarning ko'plab o'tishi asta-sekin qizlar bazmida xalq laparlarining ijro etilmay qolishiga sabab bo'ldi. Buning ustiga, vaqt o'tishi bilan lapar ijrochilarining tobora kamayib borishi ham janrning ommaviy ijro tarziga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

O'zbek xalq laparlarining ilk tadqiqotchilari Elbek, M.Alaviyalarning bergan ma'lumotlariga qaraganda, janrning ijro doirasidagi torayishi hattoki, XX asr 30-yillarining oxirlaridan boshlab sezila boshlagan. Biroq bu torayish ijtimoiy - siyosiy hayotdagi turli-tuman voqealar oqibatida yanada chuqurlashdi va jadallashdi. Ikkinchi jahon urushining fojeasi oqibatlari nafaqat marosimlarimizning kechish tarziga, balki ularda ijro etiladigan folklor janrlari miqyosiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Milliy - ma'naviy qadriyatlarimizga nisbatan bo'lgan salbiy mafkuraviy tayziq ham laparlarning jonli ommaviy ijrosini orqaga tortdi.

Xalq laparlari janri o'z boshidan mana shunday tarixiy jarayonlarni kechirayotgan bir paytda ko'plab lapar namunalari yirik san'atkorlar repertuariga o'tib, qaytadan sayqal topib, el orasida tinglanib yuriladi. Tamaraxonim, Halima Nosirova, Mehri Abdullayeva, Rahima Mazohidova, Tursunoy Mamedova, Gulshod Otaboyeva kabi ko'plab yirik san'atkorlar repertuaridan mustahkam joy olgan xalq laparlari o'zlarining xalqona asoslarini, mazmunini yo'qotmagan holda ijro tarzi, ohangi va ruhida muayyan darajada o'zgarishlarga uchradi, aniqrog'i, ular san'atkorlar sayqaliga uchradilar. Mana shu tariqa o'zbek xalq laparlari ikki qismga bo'linadi. Birinchisi -

ommaviy xalqona ijroga ega bo'lgan terma laparlar. Bular nikoh to'ylarining muayyan uzvida omma tomonidan bir qadar ijro etilib kelindi. Ammo keyinchalik ular ham marosim amaliyotidan siqib chiqarildi. Ikkinchisi - professional san'atkorlar repertuariga o'tgan laparlar bo'lib, ular to'ylar (to'yga san'atkor taklif etilganda), bayram va sayllarda keng ijro etila boshlandi. Biroq barcha ijro aktlarida bir xil matnlarni ijro qilish oqibatida badihago'ylik yo'qoldi. Shunga qaramay bunday laparlar turli hududlarda ijro etilishi natijasida ayrim laparlarning turli viloyatlardagi variantlari ham vujudga keldi.

Hozirgi paytga kelib to'y marosimlarida jonli lapar aytish an'anasi butunlay so'ngach, ko'plab terma laparlarni yoshlar bilmaydilar, ular turli to'plam va kitoblarda folklor arxivlari va keksalar xotirasidagina saqlanib qolgan, xolos.

Xalq o'rtasida lapar aytish an'anasi asosan so'ngan bo'lsa ham, biroq laparlarga xos badiiylik hamon barqaror saqlanib qolgan. Bunday badiiylik esa janrning qadimiyligidan dalolat beradi.

Laparlarning she'riy matnidagi ritmik-sintaktik parallelizmlar, ruhiy parallelizmga asoslangan amebey kompozitsiya, ijroda dialogik aytishuvning mavjudligi, obraz va obrazlilikning yaratilishida turlicha ko'chimlar, tasvir hamda ifoda vositasi va usullarining istifoda etilganligi janrning badiiy tarkibi va tabiatining barqaror ekanligini tasdiqlaydi.

Respublikamiz o'zining milliy mustaqilligini qo'lga kiritgach, milliy qadriyatlarimizga bo'lgan munosabatni

butunlay o'zgartirib yubordi. Endilikda xalq laparlari eskilik qoldig'i yoki feodal jamiyatdan saqlanib qolgan sarqit emas, balki xalqimizning o'z ildizlari bilan qadim-qadimdan beqiyos badiiy dahoga ega ekanligini isbotlovchi nodir asarlar sifatida baholanishi muqarrar.

Xalqning ma'naviy mulkiga bo'lgan mana shunday oqilona, insonlarcha munosabati tufayli xalq laparlari to'y marosimlari, bayram va sayllarimiz tarkibidan yana mustahkam o'rin olishiga shubhamiz yo'q. Bizning vazifamiz esa janrning tabiati va tarkibida yuz beruvchi har bir o'zgarish hamda hodisaning sababiyatlarini, ularning ijtimoiy-tarixiy asoslarini, estetik mohiyatini o'rganishdan iborat bo'lib qolaveradi.

O'ZBEK XALQ LAPARLARIDAN NAMUNALAR¹

Laparning avval boshi marmar toshi,
Chit ro'molni ho'l qilgan ko'zning yoshi.
Chit ro'molim hosayo, qo'limda chinni kosayo,
Qizlar lapar aytganda yigitlar quloq solsayo.

Lapar aytasang to'yda aytgin, suluv qizlar qocharo,
Ochilmagan gul g'unchani bulbul kelib ocharo.
Ey bulbul, muncha sayraysan tog'i toshni o'ydirib,
Issiq, sovuq suv ichasan moy yuraging kuydirib.

Ko'zam olib suvga chiqsam oh uradir bir yigit,
Ko'zam qo'yib quloq solsam yordan ayrilgan yigit.
Yordan ayrilgan yigitning yori men bo'lsammikin,
Qo'liga qirg'iy berib ko'ksida jon bersammikin.

¹ Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ кўшиклари. Тупловчи: Музайяна Алавия. — Т.: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972 й. 135-164 бетлар.

Daryoning naryog'ida bir tup g'o'za,
U g'o'zaning tagida oltin ko'za.
Jon yanga, jonim yanga, arzim sizga,
O'ynashga ruxsat bering qora ko'zga.

Oqqina kaptar boradi joyiga,
Ko'p oshiq bo'lmang birovning yoriga.
Ko'p oshiq bo'lgan birovning yoriga
Osiladir oqpodshoning doriga.

Oqpodsho podsholigini talashur,
Oq qo'lim kiftingga solsam yarashur.
O'ng qo'lim shona-shona, har qo'limda bir shona,
Ketaringda bera ketgin qizil olma nishona.

Mundin ketsam bozor ichra boraman,
Bozor borib yorga tarog' olaman.
Tarog'li sochingga vatan qilaman,
Shu zamonda laparchi men bo'laman.

Laparimni aytsam sog'inaman,
Sog'inganda safar ketib boraman.
Safar ketsam munda yorim, qolasan,
Aytgan tilim olmaydigan bolasan.

Orqada savdogarlar bo'ldi qalay,
Keladi karvonlarda qand bilan choy.
Yilqidan qulun boylab minarmiz toy,
Sen yorni ko'rmaganga bo'ldi talay.

Xudoyim agar o'nglab tez keltirsa,
Seningdek parizodni o'zim olayi.

Soching yoyib yuv dag'i bugun tara,
Menga sovchi keldi deb yo'lga qara.
Qoshing qalam sen yorning ko'zing qora,
Qoshing qora bo'lsa ham o'zing sara.

* * *

Dalada qovun poliz, lapar ayting yorim xolis,
Ayt deganda aytmaydi, gap bilmagan betamiz.
Oqila, zehningni qo'y sening qadringga yetamiz,
Tobing bo'lsa jadal ayt, bemahal yo'lda qaytamiz.

Erta bilan tong otib kun chiqadi,
Quruq og'iz lapardan ne chiqadi.
Sho'r-sho'r yeringdan sho'r chiqadi,
Uzuk bersang bizlardan pul chiqadi.

Lapar aytdik qochdingiz kim biladi,
Lapar bilgan yigitlar to'y beradi.
Ariq bo'lsa hovlisiga suv kiradi,
Pulga lapar aytgan qiz qul bo'ladi.

Qizlar marjon soladir oq sandiqqa,
Orttirganin saqlaydur qari sandiqqa.
Lapar ayting, qarz bo'ldik sizlar to'qing,
Kafshi solay, shu yorim tasadduqqa.

Shaftoli pishti to'kildi nebalo shirin ekan,
Dunyoning shirinligi ota bilan ona ekan.
Ota bo'lib, ona bo'lib o'lim bo'lmasa ekan.
O'lganlarga behisht bo'lib, do'zax bo'lmasa ekan.

Lapar aytib ishqingizda kuyaman yor,
Laparni aytib-aytib bo'laman zor.
Laparni sizga ma'qul qilaman deb,
Doimo xalq ichida bo'laman xor.

Toqatim yo'q endi sizga lapar aytsam,
Ko'nglim yo'qdir endi sizga lapar aytsam.
Bu Chimkentda ko'rmadim sizdek parizodni,
Hech bir rahm etmadingiz yig'lab yotsam.

Darichadan boshni boqqan, dilbarim,
G'amza birla qoshni qoqqan, dilbarim.
Dil berib dildor ekanin bilmadim,
Soyasi gulzor ekanin bilmadim.

Kichkina charbog' ichida shoh bulbul o'zi,
Otga minib qamchi solgan boybachchalarning o'zi.
Choy ichib og'zingni artgan dastro'moling men bo'lay,
Otga minib qamchi solgan men bo'yingdan o'rgilay.

Bayt-bayt dedilar bayti shundoqmi, to'ram,
O'qigan mullo to'ramning sharti shundoqmi, to'ram.
O'qigan mullo to'ra ochgin kitobingni ko'ray,
Otam bilan onamni solgin behishtga, men ko'ray.

Kichkina charbog' ichida charx urib yotgan yigit,
Sallasin ko'ksig'a qo'yib oh urib yotgan yigit.
Boloxonangga chiqay shotiyu narvon bilan,
Yiqilib o'lsam ketarman ranj to'la armon bilan.

Ey yorim, oting nima avval bahor
Lablaringni so'rmayin qoldim nahor.
Boshqaning labini so'rsam zahri bor,
Ey yor, shakar labingning qandi bor.

Hovlingdan hovlingga tushsam, gul yotur shoxi bilan,
Yuraginga o'tni soldi gul yaprog'i bilan.
Gul ochilmasmi bugun, gullar sochilmasmi bugun,
Beadab bizdan o'tibdir yor kechirmasmi bugun?

Bizning uyning orqasida ikki to'p olichayo,
Olichaga o'rganibdur ko'kkina qirg'ichayo,
Ko'kkina qirg'ichani qanotlari bir naychayo,
Bizni yorlar yuboribdi tilladan tumorchayo,
Bizni yorlar yuborsa tilladan tumorchayo,
Men anga qaydin topay kumushdan yorliqchayo,

Gulni chakkaga qo'yib o'yna yor,
Molim berib devorimdan bo'yla yor.
Birin aytsam laparning biri qoladi,
Rostin aytsam barisi mingtacha bor.
Lapar aytdik, safarlar endi qaridi,
Avval oqshom shu rasmlar boridi.

Qoshingni qaro qilmay ko'zingni alo qilma,
Mulloxo'jaga borib meni bir balo qilma.
Qoshminan kiprik orasi bir bo'g'in,
Ishqingda ikki bukildim kel bugun.

Daryoning o'rtasidan yo'l solamiz,
Qizil gul novdasidan uy solamiz.
Qizil gul novdasi taram-taram,
Bizning yorning qoshlari qiygan qalam.

Qizlarjon, qaynar buloqqa boshlamang,
Moli ko'p deb boy bolasin xushlamang.
Mol degan qo'lning kiri yuvsal ketar,
Tirik qulga mol bitar, o'lgan ketar.

Oq g'o'za, malla g'o'za sug'uraylik,
Qayrag'och taglarida yigirayliq,
Qayrag'och qattiq yog'och sinmas ekan,
Qarindoshga qiz bergan tinmas ekan.

Daryoning naryog'iga qo'y beramiz,
To'tiqush bolasiga to'y beramiz.
To'tiqush bolasiga ipak kerak,
Yor bilan o'ynamoqqa yurak kerak.

Yor bilan o'ynay-o'ynay sindi bilak,
Dunyoning moli bilan bitmas tilak.

Andijondan ariq oldim Marg'ilonga oqtiyo,
Oldimdan bir qiz o'tadir xo'p ziynimga¹ yoqdiyo,
Olma ottim, qayrilib yoniga bir yo'l boqtiyo,
Olma tekkan joylarda suvlar to'lib oqdiyo.

Lapar aytmoq savobdir, sakkiz yoshimdan aytdimo,
Qo'llarimda dasta gul subhidamdan qaytdimo.
Subhidamning salqini sindirdi gullar bargini,
Kimga aytib, kimga yig'lay bevafoining dardini.

Bevafo hargiz vafodor o'lmadi,
Tol yog'och aslo mevador bo'lmadi.

Qizlarjon tomga qo'yodir bo'zini,
Savdogarga ko'rsatadir o'zini.
Savdogar savdo qiladir mol uchun,
Yigitning topgan moli qizlar uchun.

Daryoning naryog'ida hayhaylagan,
Qamchisining sopiga zar boylagan.
Qamchisini qayirib otga solgan,
O'z yorini yomonlab xatga solgan.

Daryoning naryog'ida shaftolizor,
Shaftolizor tagida qizlar bozor.
Otangiz berar bo'lsa biz xaridor,
Onangiz tillaridan xudo bezor.

¹ Zehnimga.

Suvdan suvchi keoladi suvni loylab,
O'n beshimda o'ltirdim o'rin taxlab.
Yaxshini o'ylab umid, orzu bilan,
Bir yomon oldi-ketdi baxtim boylab.

Texta-taxta darvozungni chertib o'ttim bilmading,
Yugurib tomingga chiqdim uyqudan uyg'onmading,
Uyqu-uyqu deysan-a, uyquda qasding bormidi?
Bizlar ketib boramiz aytarga arzing bormidi?

Kakligim qah-qah uradir shoterakning shoxida,
Pastga tushmay qoshiga o'sma tilaydir kakligim.
O'smasi yomon ekan gulf urmadi,
Va'dasi yolg'on ekan bir kelmadi.

Yuqoridan kelaman bilasanmi,
Otim arpa tilasa berasanmi?
Oting arpa tilasa shivit yesin,
Oq ko'ylaging kir bo'lsa onang yuvsin.

Toshkentga pul yubordim savag'ichga,
Seni otang beripti sayrog'ichga.
Seni otang bersalar sayrog'ichga,
Axir nomus keladir qiz boyaqishga.

Bahor-bahor, yorim keladir saxaro,
Ul yorni bahor desam turgan-bitgani zaharo.

Osmonda oy bordir, barmog'imda xol bordir,
Orqamga qaytib boqsam, qoshi qora yor bordir.
Qora qoshga yetaylik, qayrilma qoshga yetaylik,
Qora qosh qayrilmasa dunyodan shundog' o'taylik.

Qovun palak tagidan topdim tarvuz,
Og'am ketib boradi qoldim yolg'iz.
Men yolg'izga sen yolg'iz tuman to'qqiz.
Samarqandda chachvog'im, sochim qunduz.

Yuqoridan kelaman ot o'ynatib,
Qo'shxonangga tushaman yor yo'qotib.
Qo'shxonangning eshigi archamidi,
Oyimlarni kiygani parchamidi.

* * *

Lapar aytib boraman, laparni kimga solaman,
To'xtab turing, jon aka, mirza og'amga solaman.
Mirza og'am olmasa oblo uyotga qolaman.

* * *

Darchadan mo'ralamang: boshim yalang,
Boqsangiz, boqmasangiz qoshim qalam.
Qoshimning qalamligida otgin meni,
Oshiqlik bozorida sotgin meni.
Oshiqlik bozorida olmasalar,
Kiprigingdan o'q yasab otgin meni.

Oq uzum, qora uzumni uzdilar,
Shirasini tog'oraga suzdilar.
Kimning o'gli, kimning qizi dedilar,
Ikkalasi xolavachcha dedilar.

Daryoning naryog'ida uylaringiz.
Oqarib ko'rinadi bo'yylaringiz.
Ipmidi, ipakmidi kiyganingiz.
Bizdanam ortiqmidi suyganingiz.

Oq uyingga olma terdim sanamadim jupmi, toq,
Ro'paramda o'tiribdi qoshi qora, yuzi oq.
Qoshi qora, beti oqqa kim berar achchiq sharob,
Ko'zlari o'tday yonadir qildi bag'rimni kabob.
Kichkina tugma tugdim oltin emasmikin-o,
Borib so'rang bizning yordan oshiq emasmikin-o?
Oshiqlikni o'zi bilib kuyib o'lmasmikini-o.

* * *

Daryoning u yuzida minoraman,
Minoraga suyalib gul yonaman.
Yarmi oq, yarmi qizil piyolaman,
Yorga salom bergani uyolaman.
Bir salom, ikki salom qarindoshga.
Tokay salom beraman bag'ri toshga.

Daryoning naryog'iga minoraman,
Yugurib borib minoraga suyolaman.
Ichi zarrin, sirti kumush piyolaman,
Men seni yor degani uyolaman.

Qizlarjon qimmat bozorin qizdirur,
Yigitni ota-onadin bezdirur.
Shul qizni shu ishiga rozimiz,
Kezi kelsa qosh qovoqni suzdirur.

Kich-kichkina sandig'o, soydin o'tolmay qoldi-yo,
Makkani¹ bozor qilib, oltin jig'alar oldi-yo.
Makka yo'li shoda-shoda marvarid,
Ro'paramda o'ltiradi qoshi qora hur yigit,
Qoshi qora hur yigit aslo ololmaysan meni
Chachvog'im sening bahong, sarson qilarman seni.

Daryoning naryog'ida qo'sh haydagan, yor-yor
Bir haydagan yerini besh haydagan, yor-yor,
Xovlisida tuti yo'q ot boylagan, yor-yor,
Cho'ntagida puli yo'q yor tanlagan, yor-yor.
Yor tanlagani qo'yniaga ilon kirsin, yor-yor,
Egarlagan otiga shayton minsin, yor-yor.

¹ Makkajo'xori.

* * *

Qizlarjon, hurlandi hurday bo'lmadi,
Qoshi ko'zi bari birday bo'lmadi.
Qizga bergan qalin moling qaytib ol,
O'ng betida jo'ra xoli bo'lmadi.

* * *

Qizil-qizil olma terdim tepa shoxidan egib,
Bir yigit o'tib boradir belbog'i yerga tegib.
Salom bersam alik olmas, tol xivichdek egilib,
O'stirgan onangga rahmat, o'lmagaysan ko'z tegib.

* * *

Qoshingning qorasi aylana kelgan,
Anorning soyasida ro'para kelgan.
Anorning soyasi soyga sarandoz.
Yangi chiqqan sholpar yorga poyandoz.

U hovlidan bu hovaliga suv oqar,
Men o'lsam ota-onamni kim boqar.
Sen o'lsang ota-onangni men boqay,
Sen yoqmagan shamchiroqni men yoqay.

* * *

Og'amjon otlandi ketdi Sir bo'yiga ovga-yo,
O'rdak bilan g'oz otibdir gajjalari sovg'a-yo,
Ul gajjak gajjak emasdir ola-ola pati bor,
Men og'amdan o'rgilaman Shoqalandar oti bor.
Shoqalandar og'amo, mirza qalandar og'amo,
Uylari olisdadir qaylarda mehmon og'am-o.

* * *

Boshingdan o'rgilay, yorim,
Qo'lingga suv quyay doim.
Qo'lingga suv quyolmasam,
Shahid o'lsin mening qonim.
Laparchi boradir xonga dodga,
Mening otim qo'shmanglar yomon otga.
Mening otim qo'shsanglar yomon otga,
Qanday javob beraman qiyomatda.
Daryoning naryog'ida qoshiq yuvgan,
Kim deganni o'g'lisan oshiq bo'lgan.
Oshiq bo'lsang, har oyning boshida kel,
Bizning mahalla ko'p yomon, yoshida kel.

* * *

Eshik oldi bir to'p olma shoxladi-yo, ketdi-yo,
Men nima dedim yoringa otlandi-yo, ketdi-yo.
Qo'llaridan ushlasam, ushlama yorim, dedi-yo,
Jon omon bo'lsa kelarman sarg'ayma yorim, dedi-yo.

Sarg'ayarman, sarg'ayarman sariq ipak rangidek,
Egilarman, bukilarman oshpichoqning bandidek.
Oshpichoq bandi kumush, bizning yor kelmas emish,
Bizni yor kelay desa jo'ralari qo'ymas emish,
Jo'ralari o'lsa ekan, bizning yor kelsa ekan.

* * *

Suv quyibman jiyda maydon burchiga,
Xol tushibdir kelinning yuziga.
Kirmasinlar o'zgalarning so'ziga,
Oxiriga pushaymoni uradir o'ziga.

Jiyda kesdim, suvga soldim suv bo'lib oqarmikin,
Chin ko'nglimni yorga berdim, og'risam boqarmikin.
Og'ridim boqolmadi, qo'ylar olib qoqolmadi,
Jon otam, jonim onam yurtlarda emchi qolmadi.

Eshigingga supa bog'lay, loy qilib qonim bilan,
Chin menga oshiq bo'lsang, xizmat qilay jonim bilan.
Chin menga oshiq bo'lsang, tomdan o'zingni tashlagin,
Ota-onang so'rsa bemorman deb yig'lagin.

* * *

Og'amjon uy solibdir past-pastgina,
Ichiga gul bitibdir qat-qatgina.
Gulidan olay desam tikoni bor,
Suvidan ichay, desam iloni bor.

Gulidan uzmay devdim uzdirdilar,
Suvidan ichmay devdim ichdirdilar,
Ota-onam uyidan ko'chirdilar.

Ota-onam uyida mehmon edim,
Oltin taxtning ustida o'ynar edim.
Oltin taxtning ustidan toydim tushdim,
Qo'limga qaychi olib baxmal bichdim.

Baxmal bichgan qo'limni dog'i boshqa,
Qo'qon ketgan akamning oti qashqa.
Otining qashqalig'i manglayida,
Tilining shirinligi tanglayida.

Chilla kirsar nor tuyalar mast bo'lar,
Yigit o'lsa baland tog'lar past bo'lar.
Qari o'lsa bir xudoning qarzidir,
Yigit o'lsa bir xudoning hastidir.

* * *

Daryodan oqib keladi oq yog'och,
Oq yog'ochga in qo'yibdir qaldirg'och.
Qaldirg'och qanotiga qil bog'ladi,
Bizni yor kelmaslikka bel bog'ladi.

Charximning qulog'idan qil o'tadi,
Men senga lapar solsam yil o'tadi.
Eski somon ustiga yangi somon,
Menga lapar topmagan og'zi yomon.

Tegirmonga bug'doy soldim, kam ekanin bilmadim,
Shu kishiga lapar soldim, gung ekanin bilmadim.
U tomdan bu tomga sakraydi malla mushuk,
Menga lapar topmaganning og'zi qiyshiq.

Muzni teshdim, suvni ichdim loy ekanin bilmadim.
Xotini o'lgan yigitning boy ekanin bilmadim.
Xotini o'lgan yigitga eri o'lgan yo'qmidi,
Birgina yolg'iz boshimga guli ra'no yo'qmidi.

Laparchi go'yo yigit derlar seni,
Egilmas pichoq edim egding meni.
Qo'lingdan kelmas ekan yor asramoq,
Xaloyiq badnomiga qo'yding meni.

Qizil-qizil olma terdim tepa shoxidan egib,
Ikki qiz uydan chiqadi haydari erga tegib:
Haydaridan ushlasam ushlama yorim dedi-yo,
Jon omon bo'lsa kelarman sarg'ayma yorim dedi-yo.

Sarg'ayarman, sarg'ayarman sariq ipakning rangidek,
Egilarman, bukilarman qo'sh pichoqning bandiddek.
Qo'sh pichoqning bandini asli o'zing to'qibmiding,
Ovozingdan o'rgilay madrasada o'qibmiding.
Madrasaning tomida ko'rdim seni,
Muhabbat ishq bilan sevdim seni.

Oq suvdan oqib kelaman aylanib ham o'rgilib,
Ey uka, olgin qafasga sayrayin bulbul bo'lib.
Ko'zginangga ko'rinay jannatdan chiqqan hur bo'lib,
Peshanangga taqilay bog'da ochilgan gul bo'lib.

Oqsuvdan oqib kelgan oq balig'im,
Pichoqsiz halol bo'lgan jon balig'im,
O'z yurtimda yo'qmidi o'z loyig'im,
Oldimdan to'sib chiqdi beloyig'im.

Beloyig'ni olguncha tanho yurgan yaxshiroq,
Oqar-oqar suvga tushib oqib o'lgan yaxshiroq.
Oqar suving qurisin, peshanamga bitilgan
Taqdir oting qurisin, ko'kargan toling surulsin.

Oqsuvdan oqib kelaman tutma meni,
Oldimdan og'am chiqib tutsin meni.
Gul bilan gunafshaga yuvsin meni,
Dokadan kafan qilib ko'msin meni.

* * *

Ko'cha-ko'ying loy bo'lipti,
O'tgani joy bormikin.
Oq yuzingga xol tushipti,
O'pgani joy bormikin?

Saharlar bulbul o'tar,
Men ham bulbuldan battar,
Savdoga ketgan Qambar.
Kelib salomsiz o'tar.

Charxim bor, chalmagim bor,
Mushugim bor, omborim bor.
Hoshimboy yorim bo'lsa,
Yonimda gumbazim bor.

Tom boshida o'ltiribdir,
Bo'tako'zlik bir juvon.
Olma bersam noz qiladir,
Bo'yni oltinlik juvon.

Bo'yni oltindek juvonni,
Sumbati sultoncha bor.
O'ng biotiga xol tushibdir,
Yangi to'lgan oycha bor.

Dalada yakka terak yaydog'asi,
Men bo'lay yolg'iz og'am sadag'asi.
Qo'y bo'lsin, qo'chqor bo'lsin sadag'asi,
Men bo'lay boshidagi sarjig'asi.

Charximning qulog'ida qush olasi,
Mening og'am quralayning bolasi.
Ovga chiqsa ovchilarning sarasi,
Uyga kirsa ulug' uyning to'rasi.

Zar to'ningni nega kiyding,
Zarvaraq to'ning turib.
Kishi yorin nega suyding,
Gul g'unchadek yoring turib.

Tomga chiqdim turtilib,
Tortsang etagim so'kilib,
Sochi yo'q deb xo'rlama,
Terlamada to'kilib.

Daryodan oqib kelgan oq dastam-o,
Hech voqeani bilmagan xumdestam-o.
Hech voqea bilmaydi deb armon qilib,
Ko'cha-ko'y kezib kelgan sargashtam-o.

Yuqoridan kelaman kumush miltiq yarqiratib,
Ikki qiz mushkul tikar yor-yor aytib.
Ey qizlar, urishmanglar, yumdalashib,
Beraman pulginamni shilqillatib.

Yuqoridan keladi mullachalar,
Belida belbog'i yo'q boyvachchalar.
Belingga belbog' bersam bog'larmisan,
Onangning yuragini dog'larmisan.

Qo'limdagi qo'sh uzuk qo'lim, uzuk,
Ko'zim senga tushibdir ko'zi suzuk!
Hasratingda qovurg'am qayishadi,
Qo'limda qo'sh uzugim mayishadi.

Tomga chiqdim turtinib, tortmang etagim so'kilur,
Haydarimga tegmanglar, tumorchasi to'kilur.
Gulnor ochilur bahoro, yorim kelar saharo,
Ularni yorim desam turgan bo'lgani zaharo.

Qizlarjon qiliqqinang qil yoradi,
Labginangning shakari til yoradi.
Qoshlaring qozi bo'lib yurt so'rasa,
Kipriging jallod bo'lib bosh oladi.

Katta uyning tuynugidan qo'sha tushgan yulduzo,
Men senga olib berayin osmondagi oyniyo,
Ro'molingga nusxa solay zoriyo,
Ro'molingni yerga qo'yma, urar yerning gardiyo,
Oblo ishqni pandi, yo, oblo ishqni dardiyo,

Qora tog'ning boshida qoralashim,
Undami, o'n birdami qalam qoshim.
Unday bo'lsa dunyodan
O'tsin mening yolg'iz boshim.

Qizil gulni boyladim bilaginga,
Yor bo'lib yaramading tilaginga.
Yor bo'lib yaramasang tilaginga,
Alining o'qi tegsin yuragingga,

Eshigingdan suv oqadi obloning sharsharasi,
Eshigingga hujra soldim kiprigim panjarasi.
Kiprigim panjarasi, oq qog'ozni gardiman.
Oltin pichoqni bandiman,
Yor desang o'zimga kelgin, yaxshi yor gadoyiman.

Ko'chadan o'tib boradi Alixon gul yorima,
Egnida qalami yaktak, yoqasi zardonima.
Olti oyda kelaman deb, yetti yil ketganima,
O'zim olaman debon, va'dasidan qaytganima,.

Shartidan qaytganga la'nat boshda do'ppisi bilan,
Men o'zim shartimdaman boshimda ro'molim bilan.
Boshda ro'mol, tanda jon, tuynukka keldi to'lgan oy,
Sen yotib uyquni ur, men ilonday to'lg'onay!..

Kichkina gul xirmoni sovurdilar,
Tanamni o'tga solib qovurdilar.
Bag'rim bilan qonimga to'ymadilar,
Qizil gul ochilguncha qo'ymadilar.

Zebixon otlandi ketdi soy bilan,
Qo'lida chinni piyola choy bilan.
Chinnini soylarga urmay sindirur,

Bevafo ko'ngilni qachon tindirur.
Tovush qo'ydim tovushqonning o'ziga,
Xushtor bo'ldim shu yigitning ko'ziga.
Bizni ko'rdi parda tutdi yuziga,
Jon tasadduq har bir aytgan so'ziga.

Daryoning naryog'ida minora qo'sh,
Egnida chit yaktagi bog'ichi bo'sh.
Chit yaktak bog'iching biz qadaylik ko'ngilga xush,
Birovga oshkora qilmang, ey og'zi bo'sh.

Daryodan oqib kelgan tilla chilimning nayiman,
Madrasada o'qigan mulla yigitning yoriman.
Madrasada o'qigan mulla yigit olgaymikan,
Qo'lida chinni piyola bir qiyo boqqaymikan.

Yorminan dalaga chiqdim qarchig'ay ovlagani,
Qizil guldin novda kesdim yor qo'lin boylagani.
Qizil gulning novdasi yordan ginam
Yugurib chiqmasmidi uydan ildam.

Oy tushibdir jiyda maydon ustiga,
Yor kelibdir paxsa devor ustiga.
Yosh edim, nodon edim, bilmas edim,
Endi kelsa nuri diydin ustiga.

Qizil guling hovlingda,
Men taqmadim davringda.
Men taqmasam davringda,
Sabil qolsin hovlingda.

* * *

Bordi deydi, keldi deydi, yorim mening,
Bosh qiyodan oshdi deydi, yorim mening.
Bosh qiyodan oshmaguncha qaralar, ko'rinmas,
Qora yo'rg'a minmaguncha cho'llar kezilmas.

Qora yo'rg'a yo'rg'alatgan alodan arg'amchi,
Egar, to'qim yo'lda qoldi belimda qamchi.
Egar, to'qim qolgan yerda qamchi qolibdir,
Qamchi bo'yni shu yorimdan ko'nglim qolibdir.

* * *

G'amim ko'rganlarim mening yorug' dunyoda,
Sochlarimning sonlaridan ziyoda.
Agar undan qutulmoqqa urinsam,
G'amim otliq: qocholmayman piyoda.

Yurib bordim buloqning boshi birlan,
Daraxt ekdim ko'zimning yoshi birlan,
Shamol keldi daraxtimni qo'pordi,
Meni urdi falakning toshi birlan.

Devoringga qarg'a qo'ndi, o'q yasadim otgani,
Eldanam nomus qilaman seni yor deb aytgani.
Oy emasman, kun emasman eshigingdan boqqani,
Chashma suvi men emasman eshigingdan oqqani.

Muncha ham qora bo'lurmi ko'zingiz,
Asaldin shirin bo'lurmi so'zingiz.
Men sizni qarg'ay desam, jonim aka,
Shu kecha mehmon ekansiz o'zingiz.

Ey bog'larni sel urib, qizlar chiqadi tutga-yo,
Onasi chaqiradur, barg olib kel qurtga-yo.
Jon onam, jonim onam qurting qursin,
Oldimdan yorim chiqib sharmanda qildi yurtga-yo.

Ey bog'larni sel urib gul qoq etar,
Yaxshini ko'rsam tomog'im taq etar.
Yaxshi-yomon bir xudoning bandasi,
Egnida hazrat Sulaymon jandasi.

Qoshimda marqa qo'zining terisi,
Shu akam ikki ko'zimning birisi.
Men agar shu akamni yor demasam,
Sitilib oqsin ko'zimning birisi.

Qirq quloch sochingni yoyding dorga-yo,
Banda bo'lay sizdakkina yorga-yo.
Banda bo'lsam sizdakkina yorga-yo,
Siz turing men osilayin dorga-yo.

Yuqoridan kelaman, bo'yoqchiman,
Toshkent yo'li qayda deb so'roqchiman.
Toshkent yo'li Chirchiqdan nari deydi,
Qizning so'zi yigitga dori deydi.

Yavonda yakka terak, hilvon terak,
Men yorimni sotaman kimga kerak.
Qizil gul bilan asragan yorim edi,
O'ziga o'zi qildi jazo kerak.

Qiz degan qip-qizil gul emasmi,
Oy deganing bir o'ttiz kun emasmi.
Qiz qizil gul bo'lganda yigit bulbul,
Avliyodek qizlarni tunamasmi?

Qizgina ketarginangni angladim,
Sen ketar deb darvozangni poyladim.
Orqangdan elchi yubordim kelmadim,
Oqibat yo'lingga boqib yig'ladim.

Akajon ketar bo'lsang yo'l boshgina,
Ketaringda meni qil yo'ldoshgina.
Ketaringda meni qilsang yo'ldoshgina,
Oxir so'zim, bo'lamana o'ynashgina.

Kokilingga qora munchoq toqayin,
Sizningdek gulyorni qaydin topayin,
Sizning bilan bizni aro qirq qadam,
Kunda bir sovchini qaydin topayin.

Kokilim buram-buram burma yigit,
Ro'paramda buralib turma yigit.
Men o'zim oshiqlikda kuygandirman,
Yorlig'imda yolborib turma yigit.

Kokilimni oʻrda shamol oʻragan,
Arzini choʻllarda aytib yigʻlagan.
Arza yetar oshiq bilmayin,
Beaql molini barbod aylagan.

Suv ichida sabzining xolati bor,
Oʻz tengiga tushganning davlati bor.
Oʻz tengiga tushganni mirza demang,
Mirzalikka yarashur mehnati bor.

Koʻchadin oʻtib borodir bir kishi,
Belidan toʻkildi qoldi kishmishi.
Kishmishini teray deb havasdaman,
Qayrilib qah-qah urodur bir kishi.

Eshigingdin suv oqodur koʻbalab,
Koʻksingga bir gul bitibdir koʻrpalab.
Ukamjon ketib borasiz oʻpkalab,
Endi kelsang, eshik ochay erkalab.

* * *

Shaftoli pishdi toʻkildi, terayin deb keldimo,
Yorim solgan oq saroyini koʻrayin deb keldimo.
Yorim solgan oq saroyini toʻynugi tilla emish,
Kechagi oʻlgan juvonning qayligʻi mulla emish.

* * *

Daryoning ul yuzida ko'rdim seni,
Muhabbat ishqim bilan suydin seni.
Muhabbat ishqim bilan suymay naylay,
Kichkinamda ko'z ochib ko'rdim seni.

Ey bog'larni sel urib selanda qolgan boshima,
Yaxshilarni yor deb armonda qolgan boshima.
Yaxshilarni yor desam yaxshilar mendan qochara,
Toleimning yo'g'idan yongan chirog'im o'chara.

Qizil gul harchand ochilsa norcha bor,
Yaxshini bosgan izi xurmoncha bor.
Yaxshi bilan bir lahza o'ynab kulsang,
Emon bilan qirq yilgi umrcha bor.

Qizlar gul cho'lda bitibdi qoni yo'q,
Ul guldin uzgan odamning soni yo'q.
Yaxshilar bir gul uzipti o'ziga,
Yomonlar uzgan gulining soni yo'q.

Qizil gulni boyladin arg'amchiga,
Qaydin ham ko'ngil berdin yolg'onchiga.
Yolg'onchi, yoring bo'lay demabmidin,
Beshyog'ochda besh olma yemabmidin.

Shuncha jo‘ram ichida chektim chilim,
Bu chilimning ichida kuydi tilim.
Shu ukamni o‘zida joni tanim,
Yig‘ilishib olib ber og‘a-inim.

Nomdanakning kakligi qil boylapti,
Bizni yor ketariga bel bog‘lapti.
Ketsa ketsin bizni yor eson bo‘lsin,
YOR esiga tushganda asir bo‘lsin.

Nomdanakning usti dala, osti dala,
Ko‘klam bo‘lsa ochilar targ‘il lola.
Sen o‘zing yaxshi yigitni xushlaysan,
Ko‘zingga ko‘rinmaydir bizdek bola.

Sheralining otlari har dam kishnar,
Ustida tilla jabduq o‘tdek yashnar,
Yosh ham bo‘lsa Sherali yo‘lim boshlar,
Dushmanning boshin kesib qonin tashlar.

Arg‘imchoqqa chiqqan qizning chit ro‘moli bo‘ynida,
Qayerda yaxshini ko‘rsang yomonning qo‘ynida.
Noqobilga tushgancha bo‘ydoq yurgan yaxshiroq,
Oqar daryolarga borib oqib o‘lgan yaxshiroq.

Yorginam ro‘mol yubordi moshguli,
Men uni qachon tikarman, qish kuni,
Tikayin juma, chorshanba kuni,
Yorginam o‘rab chiqadi yil boshi -Navro‘z kuni.

Ey bog‘larni sel urib yorim yomon,
Yorimning yomonidan rangim somon.
O‘tgan aytur, ketgan aytur, ne balo ranging somon,
Boshidan o‘tganlar aytur, dardi bor, rangi somon.

Ey uka, ketib borosan yo‘l yomon,
Ostingda oqar daryo usti tuman.
Bir gapim bor aytaman qilmang gumon,
Suyub bo‘lgan yoringning dardi yomon.

Hammadan oldin pishadi Oltinbelning pistasi,
Silab do‘ppi tikadir qiz bolaning ustasi.

Bozordan sotib oldim sariq munsak,
Sarg‘ayib yurgan yorim yuzin ko‘rsak.
Belimda bir tillalik belbog‘im bor,
Suyunchi deb kelganga shuni bersak.

Nomdanakning o‘rtasidin boyqush sayrab o‘tdiyo,
Xudoning amri bilan qirg‘iga qanot bitdiyo.
Qirg‘ini tilsiz desam tili jondan o‘ttiyo,
O‘ltirgan ulug‘-kichik pichoq so‘ngakka yetdiyo.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз -Т.: Ўзбекистон. 2016.
2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажигимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз -Т.: Ўзбекистон. 2017.
3. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови -Т.: Ўзбекистон. 2017.
4. Айимбетов Қ. Қарақалпақ фольклори. -Ноқис.: Қарақалпақистан. 1978. -223 б.
5. Алавия М. Ўзбек халқ кўшиқлари. -Т.: ЎзФАН. 1959. -315 б.
6. Алавия М. Ўзбек халқ маросим кўшиқлари. -Т.: Фан. 1974. -222 б.
7. Алламбергенов К. Қарақалпақ эдебиятында айтыс. - Ноқис: Қарақалпақистан. 1988. -140 б.
8. Амонов Р. Лирикаи халқи тоқик. - Душанбе: Ирфон. 1968. - 441 б.
9. Ауезов М. Мысли разных лет.-Алма-Ата:Ғылым.1959.-389 с.
- 10.Ауезов М. Айтыс олендер // Айтыс. -Алма-Ата. 1965. -2-жилд. - Б.10-21.
- 11.Ачилов К. Узбекские народные трудовые песни: Автореф.дисс. канд. филол. наук. -Т., 1974. -24 с.
- 12.Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. -М.: Худож.лит., 1972. -470 с.

13.Бахтин М.М. Творчество Фрасуа Рабле народная культура средневековья и Ренессанса. -М.: Наука. 1990. -442 с.

14.Бойчечак. Болалар фольклори. Меҳнат кӯшиқлари /Редколлегия: С.Азимов ва бошқ.; Тузувчи ва нашрга тайёрловчилар: О.Сафаров, К.Очилов. -Т.: Адабиёт ва санъат. 1984. -333 б.

15.Веселовский А.Н. Из истории эпитета //А.Н.Веселовский. Историческая поэтика. -М., 1989. -С. 59-75.

16.Веселовский А.Н. Психологический параллелизм и его формы в отражениях поэтического стиля // А.Н.Веселовский. Историческая поэтика. -М., 1989. -С. 101-154.

17.Горский И.К. Об исторической поэтике Александра Веселовского // А.Н.Веселовский. Историческая поэтика. -М., 1989. -С. 11-31.

18.Гулёр. Фарғона халқ кӯшиқлари. /Редкол.: М.Али ва бошқ.; Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи Ҳ.Раззоқов. -Т.: Адабиёт ва санъат, 1967. -236 б.

19.Давқараев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы. -Т.: АН УзССР, 1959. -221 с.

20.Древнетюркский словарь. -Я.: Наука, 1969. -676 с.

21.Жирмунский В.М. Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского народного эпического стиха //Вопросы языкознания. -М., 1964. № 4. -С. 3-24.

22. Жирмунский В.М. О некоторых проблемах теории тюркского народного стиха //Тюркологический сборник. -М., 1970. -С.29-68.

23.Зехниева Ф. Сурудҳои маросими тӯии тоҷикон. -Душанбе.: Ирфон. 1978. -56 с.

24.Келиной кўшиқлари. Халқ кўшиқлари ва термалари /Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи О.Собиров. -Т.: Адабиёт ва санъат, 1981. -240 б.

25.Косвен М.О. Очерки истории первобытной культуры. - М.: Наука, 1958. -240 с.

26.Кошғари Маҳмуд. Девону луғотит турк. Уч жилдлик. 3-жилд. -Т.: Фан, 1963. -461 б.

27.Мирзаев Т. “Алпомиш” достонининг ўзбек вариантлари. -Т.: Фан, 1969. -230 б.

28.Мирзаев Т. Ўзбек фольклорининг жанрлар системаси //Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. -Т., 1990. - 87 б.

29. Мусокулов А. Ўзбек халқ лирикаси. -Т.: Фан, 1965. -166 б.

30.Остонаси тиллодан /Нашрга тайёрловчилар: М.Мирзаева, А.Мусокулов. -Т., 1994. -117 б.

31. Оқ олма, қизил олма. Ўзбек халқ кўшиқлари /Тўпловчи ва нашрга тайёрловчи М.Алавия. -Т.: Адабиёт ва санъат, 1972. -155 б.

32.Пропп В.Я. Принципы классификации фольклорных жанров //Пропп В.Я. Фольклор и действительность. -М., 1976. -С.34-45.

33. Путилов Б.Н. Современные проблемы исторической поэтики фольклора в свете историко-типологической теории //Фольклор. Поэтическая система. -М., 1977. -С. 14-22.

34. Раззоков Х. Ўзбек халқ кўшиқлари //Гулёр. Фарғона халқ кўшиқлари. -Т., 1967. - 246 б.

35.Рўзимбоев С. Хоразм воҳаси ўзбек халқ кўшиқларининг гоаявий-бадий хусусиятлари: Филол.фанлари номзоди ...дисс. -Т., 1971. -270 б.

36. Рысалиев Қ. Кыргыз ырларынын тузулуши. -Фрунзе: Мектеп. 1965. -139 б.

37. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ. -Т.: Фан, 1978. -214 б.

38. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. -Т.: Фан, 1986. -216 б.

39. Саримсоқов Б. Лапар //Ўзбек фольклори очерклари. Уч жилдлик, -Т., 1988. -1-жилд. -Б.197-199.

40. Саримсоқов Б. Ўзбек фольклорининг жанрлар состави //Ўзбек фольклори очерклари. Уч жилдлик. -Т., 1988. -1-жилд. -Б.64-85.

41. Саримсоқов Б. Ўлан жанри //Ўзбек фольклори очерклари. Уч жилдлик. -Т., 1988. -1-жилд. -Б. 94-197.

42. Саримсоқов Б. Лапарлар //Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. -Т., 1990. -Б.129-137.

43. Собиров О. Ўзбек совет фольклори очерки. -Т.: Фан, 1971. -199 б.

44. Турдимов Ш. Ўзбек халқ лирик кўшикларида поэтик рамзлар. Филол. фанлари номзоди ...дис. -Т., 1987. -154 б.

45. Турсунов Р. Ўзбек халқ лапарларининг мусикий табиати //Ўзбек тили ва адабиёти. -1991, -№3. -Б.60-63.

46. Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. -Т.: Фан, 1966. -180 б.

47. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. -Т.: Ўқитувчи, 1995. -109 б.

48. Халилов Х.М. Народы Дагестана //Семейно-обрядовая поэзия народов Северного Кавказа. -Махачкала, 1985. -С.45-47

49. Халищева Т.А. Осетины // Семейно-обрядовая поэзия народов Северного Кавказа. -Махачкала, 1985. -С.132-133.

50.Хамраев М.К. Основы тюрского стихосложения. -Алма-Ата, 1963. -189 с.

51.Хоразм халқ кўшиқларидан намуналар /Нашрга тайёрловчи Ж.Қобулниёзов. -Т.: Фан, 1965. -413 б.

52.Элбек. Лапарлар //Билим ўчоғи. -1922. -№1. -Б.96-98.

53. Ўзбек фольклори. Педагогика институтлари учун хрестоматия. 1-китоб /Тузувчи Ҳ.Зариф. -Т.: Ўздавнашр, 1939. -384 б.

54. Ўзбек фольклори. Педагогика институтлари учун хрестоматия. 2-китоб /Тузувчи Ҳ.Зариф. -Т.: Ўздавнашр, 1941. -184 б.

55. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. -Т.: Ўқитувчи, 1990. -303 б.

56. Қобулниёзов Ж. Ўзбек совет фольклорининг ривожланиш йўллари. -Т.: Фан, 1969. -364 б.

57. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. -Т.: Ўқитувчи, 1979. -365 б.

MUNDARIJA

KIRISH.....3

BIRINCHI BOB

XALQ LAPARLARINING JANR XUSUSIYATLARI.....7

IKKINCHI BOB

LAPARLARNING MAVZU DOIRASI VA IJRO SHAKLLARI.....32

UCHINCHI BOB

XALQ LAPARLARINING BADIYYATI.....68

XULOSA.....108

O'ZBEK XALQ LAPARLARIDAN NAMUNALAR.....112

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....142

NOZIM QOSIMOV

O'ZBEK XALQ LAPARLARI

(janr spetsifikasi va badiiyati)

MONOGRAFIYA

“Navruz” nashriyoti. Nashriyot litsenziyasi № AI 170. 23.12.2009.
Nashriyot manzili: Toshkent, A.Temur ko'chasi, 19-uy.

Bosishga 27.04.2019 yil ruxsat etildi. Buyrtma № 21

Ofset qog'ozi. Bichimi 60x84 ^{1/16}.

Times garniturasida ofset usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 9,25. Nashr tabog'i 9, 25. Adadi 200 nusxa.

«Munis design group» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

100170, Toshkent sh., Siolkovski ko'chasi, 356.

Nozim QOSIMOV – filologiya fanlari nomzodi, professor.

1970- yilda Farg'ona viloyatining Qo'qon shahrida tug'ilgan. 1994 yilda Abdulla Qodiriy nomidagi Toshkent davlat madaniyat institutining "Xalq ijodiyoti" fakultetini tugatgan. 1994-1998 yillarda mazkur institut aspiranturasida tahsil olgan. 1998 yili filologiya fanlari doktori, professor Bahodir Sarimsoqov rahbarligida folklorshunoslik mutaxassisligi bo'yicha nomzodlik

dissertatsiyasini himoya qilgan.

1994-2012 yillarda Abdulla Qodiriy nomidagi Toshkent davlat madaniyat institutida o'qituvchi-assistent, katta o'qituvchi, dotsent, professor, fakultet dekani, 2012-2017 yillarda O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti hamda O'zbekiston davlat konservatoriyasi o'quv ishlari prorektori lavozimlarida faoliyat ko'rsatgan.

Uning ilmiy maqolalari Respublika va xorij mamlakatlari matbuotida e'lon qilingan. Shuningdek, oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalari uchun bir necha o'quv adabiyotlari nashrdan chiqqan. Oliy ta'lim muassasalari uchun tayyorlangan "Folklor musiqa ijrochiligi" nomli o'quv qo'llanmasi "Yilning eng yaxshi darsligi va o'quv adabiyoti muallifi" Respublika tanlovida g'olib deb topilgan.

ISBN 978-9943-381-78-0

9 789943 381780